

Reconquista'nın Endülüs İlim Hayatına, Alimlere ve İlmî Seyahatlere Etkisi

The Influence of the Reconquista on the Intellectual Landscape of Al-Andalus and Its Effects on Scholars and Travel for Knowledge

Mustafa Enes Kaan KILINÇ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Arş. Gör. Mustafa Enes Kaan KILINÇ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karaman, Türkiye

ORCID: [0000-0003-2234-7593](https://orcid.org/0000-0003-2234-7593)

e-mail: mekkilinc@kmu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.07.2024

Kabul/Accepted: 06.12.2024

Atıf: Kılınç, Mustafa Enes Kaan, "Reconquista'nın Endülüs İlim Hayatına, Alimlere ve İlmî Seyahatlere Etkisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 571-594.

Citation: Kılınç, Mustafa Enes Kaan, "The Influence of the Reconquista on the Intellectual Landscape of Al-Andalus and Its Effects on Scholars and Travel for Knowledge", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 571-594.

Lisans/License:

Öz- Şam'daki Emevi halifesine bağlı valiler tarafından yönetilen Endülüs'te Müslümanların ilk ilmî faaliyetleri fetih ve valiler döneminde başladı. Endülüs Emevi Devleti'nden sonra ise bu faaliyetler Doğu İslam Dünyası'nın sosyal, kültürel ve ilmî bir parçası olarak gelişmeye devam etti. Bunda en büyük etken hiç kuşkusuz ilmî seyahatlerdir. Alim ve talebelerin seyahatleri ile Maşriq'taki ilmî birikim, fikirler ve kitaplar Endülüs'e taşındı. Endülüs Emevi Devleti Dönemi'nde (756-1031) Kurtuba (Córdoba) ilim merkezi olarak dikkat çekerken, Mülükü't-Tavâif döneminde (1031-1090) Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Zaragoza), Belensiye (Valencia), İşbiliye (Sevilla) ve Mürsiye (Murcia) şehirleri önem kazanmaya başladı. Nasriler Dönemi'nde (1238-1492) ise Gırnata (Granada) hem başkent hem de ilmî faaliyetlerin merkezi oldu. Ancak Müslümanları Endülüs'ten atmayı amaçlayan Reconquista hareketi ile Hıristiyanların eline geçen şehirlerde bu durum bazı istisnalar dışında pek devam etmedi, ilmî çalışmalar büyük zarar gördü. Hıristiyanların eline geçen şehirlerde yaşayan Müslüman halk ile ulema İslam Dünyası'nın farklı yerlerine göç etti. İlk dönemlerde daha çok Endülüs içiyle sınırlı kalan bu göçler son dönemlere doğru Endülüs dışına yöneldi. Bu gelişme aşlında Endülüs için yetişmiş ve yetişmekte olan alimlerini kaybetme anlamı taşıırken göç edilen diğer İslam memleketleri için Endülüs'teki ilmî birikimin oralara taşınması anlamına geliyordu. Alimler gittikleri yerlerde, özellikle yetiştirdikleri öğrenciler ile büyük etkiler yarattılar. Aynı şekilde Hıristiyanlar içinden de Endülüs'ten ilmî alanda yararlanmak isteyenler çıktı, tercüme faaliyetleri ile Endülüs Medeniyetini daha yakından tanıdılar. Bu sayede Batı Medeniyetinde Rönesans'a giden süreçte bir Endülüs etkisi söz konusu olabilmekteydi.

Anahtar Kelimeler- Endülüs, Reconquista, Alim, İlim, Rihle,.

Abstract – The initial scientific endeavors of Muslims in Andalusia began during the period of conquest and governors. After the establishment of the Andalusian Umayyad State, these activities evolved as an integral part of the Eastern Islamic World's social, cultural, and scientific heritage.. A crucial factor in this development was the practice of scientific travel. Through the journeys of scholars and students, scientific knowledge, ideas, and books from the Mashriq were introduced to Andalusia. During the Andalusian Umayyad State period, Cordoba emerged as a prominent center of science. Meanwhile, the cities of Toledo, Zaragoza, Valencia, Seville, and Murcia began to gain significance during the Mülükü't-Tavâif period. In the Nasrid period, Granada not only became the capital but also the hub of scientific activities. However, the Reconquista movement, which aimed to expel Muslims from Andalusia, disrupted this progress. Scientific endeavors suffered greatly in cities captured by Christians, with some exceptions. Consequently, Muslim scholars and the general populace migrated to various parts of the Islamic World. Initially, these migrations were confined to within Andalusia, but later they extended beyond its borders. This movement led to the loss of educated and emerging scholars for Andalusia. However, it also facilitated the transfer of Andalusian scientific knowledge to other Islamic regions. Wherever these scholars settled, they made significant impacts, particularly through the students they trained. Additionally, some Christians sought to benefit from Andalusian scientific achievements and gained deeper insights into Andalusian civilization through translation activities.. This cultural and scientific exchange potentially influenced the developments leading to the Renaissance in Western Civilization.

Keywords- al-Andalus, Reconquista, Scholars, Knowledge, Rihla.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Andalusia represents the final phase of the initial Islamic conquests in the west. The conquest began in 711 when Tariq ibn Ziyad led his army into the Iberian Peninsula. After defeating the Visigoth army under King Rodrigo in the Battle of Guadalete, the region encountered little resistance. With the arrival of the North African governor Musa ibn Nusayr, most of the peninsula was quickly subdued. Summoned to Damascus, Musa left Andalusia to be governed by appointed leaders, marking the Conquest and Governors Period (711-755). During this time, the first wave of the Reconquista emerged, and scholarly activities were initiated by academics from the Eastern Islamic world.

The Abbasid revolution and the subsequent collapse of the Umayyad State led to the persecution of the Umayyad family. Abdurrahman ibn Muawiya, grandson of Caliph Hisham ibn Abdulmalik, fled to Andalusia, where he established the Andalusian Umayyad State (756-1031). This marked Andalusia as the first Islamic political entity to operate independently from the broader Islamic caliphate. After the fall of the Andalusian Umayyad State, the region entered the Mülükü't-Tawaif period (1031-1090), characterized by fragmentation into small emirates, which facilitated the second wave of the Reconquista. Key cities like Toledo fell during this period, prompting Muslim emirs to seek help from the Maghreb. This led to Andalusia's political transformation under the control of the Almoravids (1090-

1147) and later the Almohads (1147-1229). Despite these efforts, Muslim territories continued to shrink, leaving only a small region in the south under Muslim control. The Nasrids (1238-1492) established the last Islamic state in this region.

Despite political separations, Andalusia remained an integral part of Islamic scientific, cultural, and civilizational life. Scholarly travels played a crucial role in maintaining this connection. From the early periods, scholars and students traveled to major scientific centers in the Islamic world, bringing back knowledge, books, and academic traditions to Andalusia. Consequently, Cordoba emerged as a scientific hub during the Andalusian Umayyad period. During the Mülükü't-Tawaif period, emirs emulated Cordoba in establishing their capitals, supporting and protecting scholars, and inviting renowned intellectuals to their domains. This supportive approach continued under the Almoravids, Almohads, and Nasrids.

The Reconquista was the most significant development that negatively impacted Andalusia's scientific life. Scientific endeavors suffered greatly in cities that came under Christian rule. Mosques and madrasas, once centers of learning and research, were demolished, converted into churches, or left abandoned. Libraries were destroyed and plundered, with books burned in public squares, often with priests actively participating. It was not just religious texts that were lost; works in philosophy, literature, medicine, and engineering were also destroyed.

In response to the Reconquista, scholars generally chose to leave their cities. After the second wave of the Reconquista, when cities like Toledo and Zaragoza were occupied, scholars migrated to other Muslim-ruled cities in Andalusia such as Badajoz, Cordoba, Seville, Murcia, Granada, and Malaga. Scholars and students who had traveled outside Andalusia for academic purposes also returned. Despite the occupation of their cities, they continued their scientific studies in safer areas. However, the great wave of the Reconquista saw the occupation of the most important Andalusian cities, including Badajoz, Cordoba, Seville, and Murcia, forcing scholars to migrate to various parts of the Islamic world outside the Iberian Peninsula.

These scientific journeys now became one-way trips, leading to a significant loss of scientific talent and value in Andalusia. The departing scholars contributed to the intellectual life of their new homes through teaching, writing, and fulfilling religious and administrative roles such as judges, preachers, orators, and reciters. Notable figures like Muhyiddin Ibn Arabi and Ibn Sabin continued to profoundly influence the Islamic world. The Reconquista also had a significant impact on Europe, as the scientific knowledge inherited from Muslims and their translation activities played a crucial role in the developments leading up to the Renaissance. Thus, while Andalusia's scientific life suffered due to the Reconquista, the knowledge preserved and transferred by Andalusian scholars continued to shape intellectual pursuits beyond its borders.

GİRİŞ

Endülüs'ün fethi İslam fetihlerinin en batı noktasını temsil etmektedir. Müslümanların İber Yarımadasına yaptıkları ilk çıkarma Emevîlerin Kuzey Afrika Valisi Musâ b. Nusayr'ın 710 senesinde Tarîf b. Mâlik komutasında beş yüz kişilik askeri grubu göndermesi ile oldu. Bu seferden başarı ile dönülmekle birlikte bir sene sonra Tarık b. Ziyad komutasında çıkarma yapan Müslümanlar, Musa b. Nusayr'ın da yardıma gelmesi ile kısa sürede yarımadaının büyük bir kısmına egemen oldular. Yaklaşık sekiz asır İslam hakimiyetinin bulunduğu Endülüs, bu süre zarfında farklı siyasî dönemler geçirdi. Bölge ilk süreçte Şam merkezli Emevî Devleti'ne bağlı valiler tarafından yönetildi.¹ Reconquista hareketi de bu dönemde başladı. Reconquista, fethedilen yerleri geri alma, istirdât anlamında kullanılan İspanyolca bir kelimedir. Kavramsal olarak Hıristiyanların Endülüs'ü Müslümanlardan geri almasını hedefleyen hareketin adıdır.² Bu hareket farklı dönemlerde hız kazanmış veya yavaşlamış olmakla birlikte uzun bir tarihi sürece yayıldı. İlk olarak VIII. yüzyılın başında başlayıp, dört dalga halinde yaşandı.

Abbasî İhtilali sonrası Emevî hanedanına yönelik takibattan kaçan I. Abdurrahman Endülüs'e gelerek Endülüs Emevî Devleti'ni (756-1031) kurdu ve İslam Dünyası'nda ilk siyasî bölünmeyi gerçekleştirdi. Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra ise İber Yarımadası'nda küçük emirlikler kurularak Mülûkü't-Tavâif dönemine (1031-1090) girildi. Endülüs'ün bu evresinde Reconquista hızlandı ve Müslüman emirlikler Hristiyanların baskısı karşısında yetersiz kaldı. Bu durumun sonucunda Endülüs'te siyasi bir dönüşüm yaşandı. Bölge Mağrib merkezli Murabıtlar (1090-1147) ve Muvahhidler'in (1147-1129) egemenliğine girdi. Hıristiyanların Reconquista hareketi karşısında Endülüs şehirlerinin büyük bir kısmı kaybedildi ve Müslümanlar güneyde küçük bir alana hapsedildi. Bu küçük alanda Endülüs'ün son İslam Devleti olan Nasrî Devleti (1238-1492) kuruldu.³

Endülüs, İslam Dünyası'ndan siyasî olarak ayrılmış, tarihi süreçte farklı siyasi yapılar kurulmuş olsa dahi İslam ilim hayatının, kültür ve medeniyetinin bir parçası oldu. Bu durumun yaşanmasında en önemli etken ilmî faaliyetler içerisinde Doğu İslam Dünyası ile Endülüs arasındaki ilmî seyahatlerdi.⁴ Siyasî iktidar sahipleri değişse dahi Müslüman devlet adamları alimleri ve ilmî çalışmaları desteklediler. Bu durumun örneklerini Mülûkü't-Tavâif emirlerinde görmek mümkündür. Emevîler döneminde Endülüs'ün hem siyasî hem de ilmî olarak en önemli şehri Kurtuba (Córdoba) olmakla birlikte Mülûkü't-Tavâif döneminde her bir emirlik kendi başkentini kurarken Kurtuba'yı örnek aldı. İlmî faaliyetleri desteklediler, alimleri himaye ederek kendi emirliklerine çekmeye çalıştılar. Bu tutumları ile Endülüs ilim hayatına büyük katkılar sağladılar.⁵

Endülüs'te Müslümanların kurup önemli bir seviyeye getirdiği ilmî yapıya zarar veren husus Reconquista hareketidir. Reconquista Endülüs'te sadece siyasi yapıya değil ilim hayatına, İslam kültür ve medeniyet mirasına da etki etti. Hristiyanların eline geçen Endülüs şehirlerinde hızlı bir tahribat neticesinde önce İslam'ın maddi kültürünün izleri silinmeye çalışıldı. Ardından yasaklamalar, baskılar ve nihayetinde de göçler meydana geldi. Bu süreçten en çok da şehirlerin ilmî hayatı ve alimler etkilendi. Her şeyden önce ilim tahsil maksatlı seyahatler ve alim sirkülasyonu değişti. İşgal edilen topraklara yönelik ilmî seyahatler neredeyse durma noktasına geldi. Önceleri işgal edilen yerlerden güney bölgelerine göç edilirken ve buralarda rutin ilmi faaliyetler/alim seyahatleri devam ederken, büyük Reconquista hareketinden sonra artık alimlerin istikameti mağrip ülkeleri ve Doğu İslam dünyası

¹ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. 3 (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 775-793.

² Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 78.

³ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 212-216.

⁴ Sam Gellens, "The Search For Knowledge In Medieval Muslim Societies: A Comparative Approach", içinde *Muslim Travellers*, ed. Dale F. Eickelman ve James Piscatori (London: Routledge, 2013), 118; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs Medeniyeti'nin Tesirleri", içinde *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, C. 4 (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 510.

⁵ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (Ankara, İSAM Yayınları, 2014), 109-110.

olmuştu. Öteden beri Doğu İslam dünyasına rihle yani ilmî seyahat hep vardı ama bu sefer rihle tek yönlü idi; gidenler artık geri gelmiyordu. Bu durumun hem Endülüs'e hem de Doğu İslam dünyasına hatta Avrupa'ya birtakım etkileri olmuştu. Endülüs'te İslam kültürü sürekli bir gerileme sürecine girerken, buradan İslam dünyasının diğer bölgelerine göç eden alimler Endülüs'teki bilgi birikimini oralara taşıdılar. Aynı şekilde, Hıristiyanlar buradaki bilgi birikimden tercüme faaliyetleriyle faydalanmaya çalıştılar. Hatta bu sürecin Avrupa'da Rönesansın başlamasına dahi etkisi olduğu söylenir.⁶ Bu çalışma Reconquista'nın Endülüs'ün ilmî hayatına, özellikle de âlimlere olan etkisi üzerine odaklanacaktır. Öncelikle âlimlerin öteden beri devam edegelen ilmî seyahatlerine etkisi incelenirken özellikle sebep olduğu âlim göçleri üzerinde durulacaktır. Bu göçlerin hem Doğu İslam Dünyasına etkileri veya katkıları hem de Avrupalıların buradaki kültürel mirastan nasıl yararlandıkları incelenmeye çalışılacaktır.

Reconquista'nın Endülüs üzerine etkisi aslında pek çok yönüyle çalışmalara konu edilmiştir. Aynı şekilde, Endülüs'ün ilmî hayatı ve Endülüslü âlimler üzerine de çokça çalışma yapılmıştır. Burada farklı olarak Reconquista'nın Endülüs'ün ilmi hayatına, özellikle de âlimlerine etkisine, onların geleneksel ilmî seyahatlerine nasıl bir istikamet verdiği, rihlenin nasıl kalıcı bir göçe dönüştüğüne yoğunlaşılacaktır. Bununla birlikte bu gelişmelerin hem İslam Dünyasına hem de Avrupa'ya etkisine de temas edilecektir. Şüphesiz bu gelişmelere dair muasır kaynaklarda çokça veriye rastlamak mümkündür ama Reconquista'nın alimler üzerindeki etkisini en iyi alim biyografilerinde görürüz. O yüzden bu çalışmada çok sayıda alim tabakat kitaplarına müracaat edildi. İlaveten tarih/kronik, coğrafya ve seyahatname türü eserlere de bakıldı. Literatürün zihin açıcı ve yol göstericiliğinden de doğal olarak faydalanıldı.

1. Endülüs'te İlmî Gelenek ve Reconquista

Endülüs'te Müslümanların ilmî faaliyetleri fetihle beraber bölgeye gelen Haneş b. Abdullah San'ânî (ö. 100/718), Ali b. Rabâh Lahmî (ö. 114/732), Muaviye b. Salih (ö.158/775) gibi kişiler tarafından başlatıldı. IX. Yüzyılda Doğu İslam Dünyası'ndaki bilimsel atılımın tezahürleri Endülüs'te de görüldü. Doğu İslam Dünyasına ilmî seyahatler yapan alimler vasıtasıyla oradaki ilmî birikim ve telif edilmiş eserler Endülüs'e taşındı. Bir süre sonra Endülüs'te önemli alimler yetişmeye ve özgün eserler ortaya çıkmaya başladı. Fıkıhta el-Utbî (ö.254/868), eczacılıkta İbn Cülcül (ö. 384/994?), matematikte Ebü'l-Kâsım el-Mecrîfî (ö. 398/1007), tıpta Zehrâvî (ö. 404/1013), hadiste İbn Abdülber (ö. 463/1071) ve felsefede İbn Rüşd (ö.595/1198) gibi çeşitli bilim dallarında öne çıkan alimler yetişti. Endülüs'ün ilmî sahada olgunluğa ulaştığı dönem V-VII/XI-XIII. yüzyıllar olarak dikkat çekmektedir. Zikredilen ilim adamlarının birçoğunun söz konusu dönemde yaşamış olması da bunu göstermektedir.⁷ Alimlerin yanı sıra Endülüs ilmî hayatının yüksek seviyesini gösteren unsurlardan birisi de Endülüs'te kitaba verilen değerdir. "Kitap medeniyeti" yakıştırmayı yapılan Endülüs'te sadece alimlerde değil toplumda da yaygın bir kitap sevgisi bulunmaktaydı. Bu sevginin bir sonucu olsa gerek Endülüs'te hem devlet tarafından hem de şahısların inisiyatifiyle oluşturulmuş çok sayıda kütüphane vardı.⁸

Endülüs'te ilim yoluna giren talebeler ilk eğitimlerini ilmî bir aileden geliyorlarsa baba, dede, amca ve dayı gibi yakın çevresinden alırlardı. Üst tabakadan olan insanların çocukları ise özel olarak tutulmuş hocalardan ders alarak işe başlarlardı. Bu tür imkânı olmayan çocuklar okuma yazma öğretimi yapan mektepler olan küttâblara giderlerdi. Burada verilen eğitim Kuran'ın okunup hifzedilmesi, Arapça dil bilgisi ve küçük şiir parçalarının ezberlenmesinden oluşmaktaydı. İlk aşamadan sonra ilim yolunda

⁶ Bekir Karlığa, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı*, S. 33 (2005): 164; Tuğba Öztürk, "Toledo Koleksiyonu: Sebepleri ve Sonuçlarıyla İlk Oryantalist Çalışmalar", *Milel ve Nihal*, C. 12, S. 1 (2016): 76-77.

⁷ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 163-263; Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs'te İlim, Âlim ve Ulema", *Doğu Batı*, S. 98 (2021): 93-94.

⁸ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, 157-59.

devam eden talebeler kendi şehirlerindeki alimlerin ilim halkalarına katılırlardı. Sonraki merhalede ise ilmî seyahatler başlamaktaydı. Öncelikle ilmî açıdan Endülüs'ün öne çıkan şehirlerine, ardından Doğu İslam Dünyası'ndaki önemli ilim merkezlerine seyahat ediliyordu.⁹ Endülüslü ünlü âlimlerin biyografilerine baktığımızda pek çoğunun bu yolu izledikleri Endülüs'ün öne çıkan şehirlerini gezdikten sonra Doğu İslam dünyasının önemli kültür merkezlerine uğradıkları ve buralarda bir süre ikamet ettiklerini görürüz. Bu konuda Ebû Ali es-Sadefî (ö. 514/1120) ve Ebu Bekir İbnü'l-Arabî (ö.543/1148) güzel örneklerdir. es-Sadefî Endülüs'te Sarakusta (Zaragoza), Belensiye (Valencia) ve Meriye (Almería) gibi yerlerde tahsil gördükten sonra Doğuya doğru seyahate çıkmış, Mekke, Basra, Bağdat, Dımaşk ve İskenderiye gibi şehirlerde tahsil maksatlı ikametlerde bulunmuştur. Aynı şekilde Ebu Bekir İbnü'l-Arabî'nin de Şam, Bağdat, Mekke, Mısır ve İskenderiye gibi şehirleri gezdiği ve buralarda çeşitli hocalardan kitaplar okuduğu, ilmi sohbetlerde bulunduğu görülür.¹⁰ İslam dünyasında devletlerin siyasi sınırları bu tarz seyahatlere engel değildi. Talebeler ve âlimler istedikleri İslam ülkesine serbestçe seyahat ve ikamet edebilmişlerdir. İslam dünyasındaki siyasi oluşumlar talebe veya âlim seyahatlerine engel oluşturmadıkları gibi bu tarz faaliyetleri destekleyici politikalar da izlemişlerdir.¹¹

Endülüs'e dönen talebeler ile Doğu İslam Dünyası'ndan gelen alimler İslam dünyasındaki ilmî birikimin Endülüs'e aktarılması ve Endülüs'te güçlü bir ilmî ortamın oluşmasına önemli katkılarda bulundular. Bu seyahatler aynı zamanda İslam kültürü veya doğu İslam dünyası ile kesintisiz bir iletişim anlamı da taşıyordu. Elbette ticaret, hac ve diğer bireysel seyahatler de bu iletişimde etkiliydi ama talebe ve âlim sirkülasyonu Endülüs'ün İslam kültür alanı içerisinde kalmasında ve yüksek kültürüne ortak olmasında çok önemliydi.¹² Endülüs'ün Doğu İslam Dünyasıyla iletişimde neredeyse tek engel işgallerdi. Mesela Haçlı Seferleri, ardından Moğol istilaları Endülüs'ün Doğu İslam Dünyası ile iletişimde en azından bazı bölgeler için kesinti yaşanmasına neden oldu. Reconquista aynı şekilde Endülüs'ün birçok bölgesiyle ve sonrasında da tamamıyla iletişimin kopmasında ya da çok sınırlı hale gelmesinde bir sebepti.

Reconquista hareketinin başlangıcını Vizigot Kralı Rodrigo'nun yeğeni olarak kabul edilen Pelayo'nun liderliğinde İber Yarımadası'nın kuzeybatısında yer alan Cantabria, Cillikiye ve Asturias'da bulunan dağlık alanlara sığınan başıbozuk Vizigot kuvvetlerinin gösterdiği direnişe kadar götürebiliriz. Tarihçiler arasında 717¹³, 718¹⁴, 722¹⁵ gibi farklı tarihler verilen Cavadogna Savaşı'nda Vizigotların galibiyetleri Reconquista sürecinin başlangıcı olarak kabul edilir.¹⁶ Bu hadiseden sonra Endülüs'ün kuzeyinde Hıristiyanlar siyasi yapılarını kurarak bazı şehirleri geri almayı başardılar. VIII. Yüzyılın ikinci yarısına girilirken Endülüs ise Müslüman tarihçilerin ifade ettiği şekli ile “fitne” girdabına sürüklenmişti. Müslümanların içinde bulunduğu olumsuz duruma son veren gelişme Emevî Halifesi I. Hişam'ın torunu I. Abdurrahman'ın Abbasi İhtilali sonrası Şam'dan kaçarak Endülüs'e gelip 138/756 senesinde Endülüs Emevi Emirliği'ni kurması oldu. Yönetimi ele aldıktan sonra hayata geçirdiği

⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, 151-52.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Beşküvâl (ö. 578/1183) İbn Beşküvâl, *es-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs*, nşr. İzzet el-Attâr el-Hüseynî, (Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 1955), 143-144, 558.

¹¹ Resul Ay, “Ortaçağ Anadolu'sunda bilginin seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 3 (2006): 23-24.

¹² Gellens, “Medieval Muslim Societies”, 118, 128.

¹³ Özdemir, *Siyasî Tarih*, 81.

¹⁴ Şeyban, *Reconquista*, 78.

¹⁵ Joseph F. O'Callaghan, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 5.

¹⁶ Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain* (London: Cornell University, 1983), 98-99; Özdemir, *Siyasî Tarih*, 80-81; Şeyban, *Reconquista*, 78.

önlemler neticesinde uzun bir dönem Hristiyanlar tehdit olmaktan çıktı.¹⁷ Bu dönemde Hristiyanlarla mücadelelerin ilmî hayat üzerinde ciddi bir olumsuz etkisi görülmedi.

Yaklaşık iki yüz yetmiş beş yıl varlığını sürdüren Endülüs Emevi Devleti'nin 422/1031 yılında yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasi boşluk üzerine farklı şehirlerde Mülûküt-Tavâif denilen küçük emirlikler kuruldu. Bu durum Endülüs'te ilmî yapıyı, ulemayı ve ilmî seyahatleri önemli derecede etkiledi. Endülüs'te kurulan bu siyasi yapılar kendi merkezlerini kurarken Emevi başkenti Kurtuba'ya model aldılar. Mülûküt-Tavâif emirleri alimleri kendi emirliklerine davet edip onlara hürmet gösterdiler.¹⁸ İşbiliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), Sarakusta, Belensiye ve Mürsiye (Murcia) gibi şehirler ilmî açıdan önem kazanmaya başladı.¹⁹ Endülüs Emevi Devleti döneminde Endülüs içinde ilmî seyahatler genellikle taşradan Kurtuba'ya yapıldı. Mülûküt-Tavâif döneminden itibaren ise ilmî açıdan öne çıkan diğer şehirlere de ilim yolculukları yapılmaya başlandı.²⁰

Mülûküt-Tavâif dönemi ile Endülüs'ün küçük siyasi yapılara bölünmesi birçok şehrin ilim merkezi olmasına katkıda bulundu ancak politik olarak Hristiyanların işini kolaylaştırdı ve Müslümanlara büyük zararlar getirdi.²¹ Ülke içindeki bu parçalanma Hristiyanların İslam hakimiyetindeki bölgeler üzerindeki baskısını arttırdı. Ulemanın Hristiyanlara karşı birlik kurulması için gösterdiği çabalar da sonuç vermedi.²² İkinci Reconquista dalgası başladı ve 478/1085 tarihinde Tuleytula şehri işgal edildi.²³ Hristiyanlarla yapılan anlaşma şartlarına göre Müslümanlara bazı haklar tanındı. İsteyenlerin yanlarına aldıkları eşyaları ile şehirden çıkmalarına izin verildi. Kalanlara ise baş vergisi ödemeleri karşılığında can, mal ve ibadet dokunulmazlığı sağlanacak, Ulucami'yi kullanmalarına müsaade edilecekti.²⁴ Ancak işgalin üzerinden henüz iki ay geçmeden Ulucami kiliseye çevrildi. Üç yıl sonra ise papalık tarafından Tuleytula piskoposluğunun İspanya'daki diğer piskoposluklardan üstün olduğu kabul edildi.²⁵ Caminin kiliseye dönüştürülmesi konusunda dönemin Hristiyan kroniklerinde kralın haberi olmadığı bilgisi yer almaktadır. Kralın bu durumu öğrenince sorumluları cezalandırmak için hızla Tuleytula'ya gelirken Müslümanlar onu karşılayarak suçluları cezalandırmamalarını eğer cezalandırırsa bu durumun kendilerine daha büyük zararlar getireceğini bildirdiklerini ve caminin kiliseye çevrilmesi hakkını kendisine verdiklerini aktarmaktadır. Hristiyan kaynaklarında Müslümanların haklarından kendi istekleriyle vazgeçtikleri vurgulanmaktadır.²⁶

Tuleytula'nın düşüşünden sonra Mülûküt-Tavâif emirlerinden Abbadî emiri el-Mu'temid, Batalyevs (Badajoz) emiri Mütevekkil, Gırnata emiri Abdullah ve onların kadıları aralarında bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda aldıkları kararla Murabitlar'dan yardım istediler. Sultan Yusuf b. Taşfin Endülüs'e geçerek 479/1086 senesinde Batalyevs'i tehdit eden VI. Alfonso'yu Zallâka Savaşı'nda mağlup etti. Bu mağlubiyet Hristiyanların hızını kesti ancak Mülûküt-Tavâif devletleri yeniden kendi

¹⁷ Özdemir, *Endülüs*, 40-47.

¹⁸ Özdemir, *Endülüs*, 107-110; Lütfi Şeyban, *Endülüs Alimleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 49.

¹⁹ Francisco Franco Sánchez, "La escuela médica Şarqî (ss. XI-XIV): sociedad y medicina en el Levante de al-Andalus", *Dynamis*, S. 21 (2001): 33; Adıgüzel, "Endülüs'te İlim", 97.

²⁰ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, 152.

²¹ Özdemir, *Endülüs*, 109-116.

²² Özdemir, *Siyasî Tarih*, 174-175.

²³ Alfonso X el Sabio, *Primera Cronica General Estoria de España*, ed. Ramón Menéndez Pidal (Madrid: Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, 2022), 539; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkari et-Tilimsânî el-Makkari, *Nefhu 't-tîb min güşni 'l-Endelüsü 'r-raîb ve zikru vezîrihâ Lisâni 'd-dîn İbni 'l-Haîb*, C. 4 (Beyrut, 1997), 447; Mehmet Özdemir, "Tuleytula", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 365; Özdemir, *Siyasî Tarih*, 174-179.

²⁴ Müellifi Meçhul, *Crónica Latina de los Reyes de Castilla*, ed. Luis Charlo Brea (Cadiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cadiz, 1984), 2; Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de los hechos de España*, İsp. Çev. Juan Fernandez Valverde (Madrid: Alianza Editorial, 1989), 248; Özdemir, *Siyasî Tarih*, 179; Abdurrahman Ali Hacci, *İslami Fetihien Gırnatanın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, çev. Kadir Kınar, (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 434.

²⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, 179.

²⁶ Alfonso X el Sabio, *Primera Cronica*, 540-42; Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de los hechos de España*, 250.

aralarında çekişmeye başladılar. Bu durum Hristiyanları tekrar harekete geçirdi. Yöneticilerin topladığı vergilerden bunalan halk ve tavâif devletlerini zâlimlik, fâcirlik ve fâsıklık ile suçlayan fukahânın daveti ile Yusuf b. Taşfin yeniden Endülüs'e geçerek Endülüs şehirlerini ardı ardına hakimiyeti altına aldı. Bu şekilde Endülüs'ü Murabıtlar Devleti'nin bir parçası haline getirdi.²⁷

Murabıtlar'a 503/1100 senesinde bağlanan Sarakusta, yukarı sınır (es-sağrû'l-a'lâ) bölgesinin merkezidir. Sarakusta konumu itibarıyla İber Yarımadası'nın hem stratejik noktasında bulunması hem de Hristiyanlara karşı Endülüs'ün en önemli savunma merkezi olması bakımından önem arz etmektedir. Murabıt hakimiyetinde Müslümanların faaliyetlerinin devam ettiği şehirde Hristiyanların saldırıları sonucu güvenlik ortamı zarar gördü. Aragon Kralı I. Alfonso tarafından aylar süren muhasara sonucunda ise şehir 512/1118 senesinin sonunda işgal edildi. İşgal sonrasında burada bulunan Müslüman ahaliye Tuleytula'nın alınması sırasında tanınan benzer haklar verilmesine karşın kısa süre sonra şehirden çıkarıldılar.²⁸

Endülüs'ün en önemli şehirlerinden Sarakusta'nın elden çıkması ve ardından yaşanan yenilgiler ile Hristiyan ilerleyişi devam etti. Bu sefer Endülüs'e yardım, Murabıtların yıkılması ile yerine kurulan Muvahhidler Devleti'nden geldi. Bu şekilde Reconquista hareketi bir süreliğine de olsa yavaşladı. Muvahhid hükümdarı Ebû Yusuf el-Mansûr'un 591/1195 senesinde Kastilya birliklerine karşı kazandığı Erek Zaferi Hristiyanlarda büyük bir korkuya sebep oldu ve Papalığın da girişimi ile Hristiyanlar Müslümanlara karşı birleşerek Haçlı ordusu oluşturmaya çalıştılar. 609/1212 senesinde İkab mevkiinde yapılan savaşta Haçlı ordusu galip geldi. Bu savaşta sonra Reconquista hareketi hız kazandı ve Endülüs içerisinde isyanlar çıktı. Ayrıca Kuzey Afrika'da da Muvahhidler siyasi olarak bölünme yaşayarak Tunus bölgesinde Hafisiler, Cezair'de Abdülvadiler ve Fas'ta Meriniler bağımsızlığını ilan etti.²⁹

Endülüs'ün içinde ve Muvahhidler'in Mağrib'te yaşadığı problemler Hristiyanlar için avantaj sağladı. Elleri geçen fırsatı değerlendirerek büyük Reconquista dalgası ile Endülüs şehirlerini işgal etmeye başladılar. Kurtuba bir yıllık kuşatmanın ardından 633/1236 senesinde teslim olmak zorunda kaldı. Müslümanlardan kalmak isteyenlerin inançlarını özgürce yaşamalarına, gitmek isteyenlerin ise taşınabilir eşyalarını yanlarına alarak gitmelerine izin verildi.³⁰

Kurtuba'nın işgalinden yaklaşık iki yıl sonra 1238 senesinde Belensiye Hristiyanlar tarafından işgal edildi. Şehirdeki Müslümanlardan gitmek isteyenlerin silahları ve taşınabilir eşyaları ile ayrılacaklarını, kalmak isteyenlerin ise emniyet ve güvenliklerini taahhüt ettiler.³¹

Büyük Reconquista dalgasında Mürsiye, 639/1241 senesinde Kastilyalılar tarafından kuşatıldı ve 640/1243 senesinde teslim alındı. Şehir halkı 640/1243 senesinde isyan edip Nasrîler'e bağlılıklarını ilan etmişler, ancak Kastilyalılar şehre tekrar egemen olmuşlardır. 663/1264-65 tarihlerinde Nasrîlerin teşviki ile ikinci defa isyan etseler de sonuç değişmedi. Müslümanlar kırk günlük bir süre içerisinde şehirden çıkarıldı ve bunların büyük bir kısmı Gırnata'ya (Granada) göç etti.³²

²⁷ Özdemir, "Endülüs", DİA, XI, 214-215; Hugh Kennedy, *Endülüs*, çev. Ayşenur Demir (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 178-188; Nizamettin Parlak, *Endülüs'ün Çöküşü* (İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2021), 31-32; Mehmet Özdemir, "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Asırda Endülüs", *Diyanet İlmî Dergi* 48, S. 3 (2012): 12-13.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aqtâr* (Beyrut, 1980), 317; Câsim el-Ubûdî, "Sarakusta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 114.

²⁹ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aqtâr*, 416; Özdemir, "Endülüs", DİA, XI, 215; Birsal Küçüksipahioğlu, "Endülüs: Reconquista, Papa ve Haçlı Seferi", *Doğu Batı*, S. 98 (2021): 274-75.

³⁰ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aqtâr*, 458-459; O'Callaghan, *Medieval Spain*, 344-345; Özdemir, *Siyasî Tarih*, 234.

³¹ O'Callaghan, *Medieval Spain*, 344-345; Özdemir, *Siyasî Tarih*, 233; İbrahim Harekât, "Belensiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 405.

³² Mehmet Özdemir, "Mürsiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 57.

Mülükü't-Tavâif döneminden itibaren ön plana çıkmaya başlayan ve Muvahhidler'in Endülüs'te idare merkezi konumuna gelen İşbiliye'yi büyük Reconquista dalgası 646/1248 senesinde vurdu. Yaklaşık on sekiz aylık kuşatma sonucu Kastilya Krallığı tarafından işgal edildi. İşgal sonrası Müslüman ahalinin taşınabilir mallar ile ayrılmalarına izin verildi. Dört yüz bin kişi şehri terk etti.³³

Reconquista hareketi ile Müslümanların ellerindeki şehirlerin işgal edilmesi sonucu İber Yarımadası'nda İslam hâkimiyetinde küçük bir coğrafi alan kaldı. Siyasî yapı olarak burada hüküm süren Endülüs'ün son Müslüman devleti Nasrîler'dir.³⁴ İki yüz elli yıldan fazla bir süre varlığını sürdüren Nasrîler için 1479 yılına gelindiğinde önemli bir gelişme yaşandı. Kastilya ve Aragon krallıkları evlilik yolu ile birleştirilerek Kastilya-Aragon Krallığı'nı oluşturdular. Bu krallık, Müslümanların Endülüs'teki son siyasi yapısını tamamen ortadan kaldırmaya karar vererek son Reconquista dalgasını başlattı. 892/1487'de Mâleka (Malaga), 895/1490'da Meriye ve son olarak 897/1492'de Gırnata Hıristiyanlara teslim edilerek Endülüs'te Müslümanların siyasi varlığı son buldu.³⁵

2. Reconquista'nın Endülüs Kültür Mirasına Etkisi

İşgalden en büyük olumsuz etkiyi ibadethane fonksiyonun yanı sıra ilim merkezi olarak işlev gören camiler ve mescitler gördü. Onların bir kısmı kiliseye çevrildi, yıkıldı ve geri kalanlar da metruk halde kaderine terk edildi. Endülüs'ün en önemli özelliklerinden birisi olan ve "kitap medeniyeti" olarak anılmasını sağlayan kütüphaneler de yakılmak, yıkılmak veya talan edilmek suretiyle bu gelişmelerden payına düşeni fazlasıyla aldı. Yakılan kitaplar sadece Kuran ve dini kitaplar değildi, aralarında felsefe, edebiyat, tıp ve mühendislik gibi ilmî birikimleri ihtiva eden kitaplar da vardı. Özellikle papazlar bu hususta aktif görev aldı ve toplattıkları binlerce cilt kitabı şehir meydanlarında yaktırdılar.³⁶

Endülüs'te ilmî olarak öne çıkan şehirler arasında yer alan, Hıristiyanların ilk ele geçirdikleri şehir olan Tuleytula'nın teslim anlaşmasında Ulucami'ye dokunulmamasına yönelik hüküm bulunmaktaydı. Ancak Hıristiyanlar anlaşmanın kurallarına riayet etmeyerek Tuleytula Ulucami'sini kiliseye çevirmişlerdir. XIII. Yüzyıla gelindiğinde ise bu yapı yıkılarak yerine katedral inşa edilmiştir. Ardından şehirde bulunan diğer mescit ve camiler kiliseye çevrilmiştir.³⁷

İşgalden sonra Hıristiyanların Kurtuba'ya karşı takındıkları tutum Endülüs Medeniyetine büyük zararlar verdi. Çünkü Kurtuba Endülüs'ün sadece siyasi değil kültür, medeniyet ve ilmî alanda en önemli şehridir. Endülüs'ün bilge hükümdarı II. Hakem'in yaptırdığı kütüphanede 400.000 kitabın bulunduğu söylenmektedir.³⁸ Sultan, Kayrevan, İskenderiye, Dımaşk ve Bağdat gibi dönemin ilim merkezlerinden kitaplar getirtti. Hatta Maşrik'ta telif edilen bir kitabı doğudakilerden önce öğrenip orijinal bir nüshasının kütüphanesinde bulunmasını isterdi.³⁹ Söz konusu kütüphane dışında özel şahısların kütüphaneleri ve kitap çarşıları da oldukça meşhurdur ki "*Kurtuba'da bir şarkıcı ölse, çalgı âletleri İşbiliye'de satılır; buna mukabil İşbiliye'de bir âlim ölse, kitapları Kurtuba'da müşteri bulur*"⁴⁰ sözü söylenmiştir. Bu özellikleri sayesinde ki X. yüzyıldan itibaren ilmî cazibe merkezi haline gelen şehir

³³ Özdemir, *Siyasî Tarih*, 235; Câsim el-Ubûdi, "İşbiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 429.

³⁴ Nizamettin Parlak, "Nasrîler Dönemi", içinde *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, ed. Mehmet Özdemir, C. 4 (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 237-238.

³⁵ Özdemir, *Siyasî Tarih*, 263-269.

³⁶ Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müzik Dergisi*, S. 32 (2018): 212.

³⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, IV, 447-448; Özdemir, "Tuleytula", *DİA*, XLI, 366.

³⁸ Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsü'r-raîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hâfîb*, C. 1 (Beirut, 1997), 395.

³⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, 157-159.

⁴⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, I, 463; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, 159.

Avrupa, Mağrib ve Doğu İslam Dünyası'ndan alimleri kendine çekmişti.⁴¹ Kurtuba'da doğması, yetişmesi, eğitim alması veya dışarıdan gelerek burada ilmî faaliyetler yürüttükleri için Kurtubalı anlamında "Kurtubi" nisbesi ile anılan çok sayıda alim bulunmaktadır. Ayrıca ilmî çalışmaların yapıldığı mekanlar içerisinde Kurtuba Ulu Camii'nin ayrı bir yeri vardır. Sadece ibadet mekânı değil aynı zamanda ilmî çalışmaların yapıldığı bir kurum olarak Endülüs'te ilmî sahanın zirvesini temsil etmektedir. Burada aklî ve naklî ilimlerde halkalar şeklinde dersler verilirdi.⁴² Berberi işgali sırasında Kurtuba kütüphanesinin yağmalanması⁴³ ve Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılması sonrası bazı alimlerin can güvenliği gerekçesiyle şehri terk etmeleri gibi iç karışıklıklardan dolayı ilmî hayatı olumsuz etkileyen bazı hadiseler yaşandı. Ancak bunlar Kurtuba'nın ilim hayatını bitirmedi. XI. Yüzyılda Cehverilerin hakimiyeti döneminde şehrin huzur ve sükunun sağlanması ile bu durum telafi edildi.⁴⁴ Görüldüğü üzere yaşanan problemler geçici oldu, Müslüman hükümdarların ilmî faaliyetleri ve alimleri himaye ve teşvik edici politikaları ile Kurtuba'nın ilim hayatındaki canlılığı devam etti. Bu hususu bitiren olay Hıristiyanların işgali oldu. Kurtuba'yı ele geçiren Kral Ferdinand şehrin yağmalanmasına izin verdi. Okullar, mescitler ve kütüphaneler yakılıp yıkıldı. Bazı rivayetlerde yakılan kitaplar arasında Hz. Osman'ın Mushaf'ı olduğu söylenmektedir.⁴⁵ Hem Endülüs'ün hem de Kurtuba'nın en önemli yapılarından olan ilim merkezi vazifesi de gören Kurtuba Ulu Camii'nin içine ise önce kilise yapıldı⁴⁶, yaklaşık üç asır sonra da katedral inşa edildi.⁴⁷

Endülüs Emevi Devleti döneminden itibaren önemli ilim adamları yetiştiren İşbiliye ilmî açıdan öne çıkan bir şehirdir.⁴⁸ Ebu Bekir İbnü'l-Arabî (ö.543/1148)⁴⁹, Cabir b. Eflah (XII.yy)⁵⁰ ve Şelevbîn (ö.645/1247)⁵¹ gibi meşhur alimler bu şehirden çıktılar. İşbiliye'yi teslim aldıktan sonra şehre giren Kastilya kralı III. Ferdinand rasathaneye Hıristiyanlığa ait heykel ve resimler yerleştirdi. Kulesine ise çan astırdı ve çok sayıda kütüphaneyi tarumar ettirdi.⁵² İşbiliye'de işgalden önce en az yüz tane caminin olduğu bilinmektedir. Bunlardan yirmi dört tanesi kiliseye çevrilmiştir. Geri kalanları ise depo, konut, kamu binası ve sinagog olarak kullanılmıştır.⁵³

XI. Yüzyılda Zirîler Dönemi ile Gırnata'nın ilim ve fikir hayatı yükselişe geçmiş, Murabıtlar, Muvahhidler ve Nasrîler zamanında da bu gelişme devam etmiştir.⁵⁴ Nasrî sultanları sanata, bilime ve edebiyata önem verdiler. Sultanların bu tutumu diğer idarecilere de sirayet etmiş ve devlet idaresinde bilgi ve kültür sahibi kişiler görevlendirilmiştir. Örnek olarak İbnü'l-Hakim er-Rundî (ö. 708 / 1308), İbnü'l-Ceyyâb (ö. 749/1348), Lisânüddin İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374) ve İbn Zümrek (ö. 798/1395) gibi dönemin en önemli alim ve edipleri gösterilebilir.⁵⁵ Böylece Gırnata sadece Nasrîler'in siyasi merkezi olmayıp, Endülüs'ün ilmî cazibe merkezi hüviyetini kazandı.⁵⁶ Ancak Hıristiyanların egemenliğinde bu

⁴¹ Thomas B. Irving, "Kurtuba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 452.

⁴² Nizamettin Parlak, "Endülüs'ün İhtişamlı Eğitim Kurumu: Kurtuba Ulu Camii", içinde *Cami ve İlim* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 149-153.

⁴³ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 13.

⁴⁴ Parlak, "Kitap Yakma", 211; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Kurtuba (Córdoba)", <https://islamdusunceatlası.org/mekanlar/kurtuba-crdoba/108>, 09 Mayıs 2024.

⁴⁵ Parlak, "Kitap Yakma", 212.

⁴⁶ Alfonso X el Sabio, *Primera Cronica*, 735; Rodrigo Jiménez de Rada, *Historia de los hechos de España*, 350-351; Parlak, "Kurtuba Ulu Camii", 155.

⁴⁷ Parlak, "Kurtuba Ulu Camii", 156.

⁴⁸ Ubûdî, "İşbiliye", *DİA*, XVI, 429.

⁴⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 558.

⁵⁰ Muammer Dizer, "Câbir b. Eflah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 532.

⁵¹ Mehmet Reşit Özbalkıç, "Şelevbîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 493.

⁵² Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 268.

⁵³ Parlak, "Kitap Yakma", 212-213; Fatma Yıldız, *İşbiliye'den Mudejar Sevilla'ya* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 201-213.

⁵⁴ Mehmet Özdemir, "Gırnata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 55-56.

⁵⁵ Robert Hillenbrand, "Granada", *DMA*, ed. Joseph R. Strayer ve Sons Charles Scribner's (New York, 1985), 653.

⁵⁶ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, 152.

özelliğini kaybetti. Her ne kadar şehrin teslim anlaşmasında Müslümanların dillerine ve dinlerine dokunulmayacağı şartı yer alsa da bu hükme uyulmadı ve Müslümanların hızlı bir şekilde Hıristiyanlaştırılması planlandı. Bu amaçla Müslümanların geçmişleri ile bağlarını koparmaları için Arapça, din ve Kuran eğitimi yasaklandı. Ayrıca ellerinde bulunan kitaplar toplanarak Gırnata Meydanı'nda yakıldı.⁵⁷

Hıristiyanların Endülüs'te ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü cami, mescit ve kütüphanelere zarar vermesi; ilmî birikimin sonraki nesillere taşıyıcısı olan kitapların yakılması Endülüs'ün ilmî yapısına telafi edilemez zararlar verdi. Ancak bütün Hıristiyanları ve onların hükümdarlarını bu şekilde göstermek tarihi bir yanlış içerir. Örneğin Endülüs'te Reconquista hareketinde yer alan "bilge" lakabı ile anılan bilim ve bilgiye düşkünlüğü ile bilinen X. Alfonso bu tutum içerisinde yer almadı. Müslüman alimlerin ilminden faydalanmak istedi. Mürsiye'yi ele geçirdikten sonra Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların eğitim aldığı bir okul kurdu ve başına hürmet gösterdiği Müslüman alim Muhammed b. Ahmed el-Mürsî er-Rakutî'yi getirdi.⁵⁸ Ayrıca Escuela de Traductores de Toledo'nun (Toledo Çevirmenler Okulu) faaliyetlerine destek verdi.⁵⁹ İlmî faaliyetler için kültürel ve bilimsel politikalar geliştirdi.⁶⁰ Ayrıca işgalden sonra Avrupa'nın farklı yerlerinden Tuleytula'ya gelen ilim meraklıları Müslümanlardan kalan kütüphanelerden ve kitaplardan faydalandılar.⁶¹

3. Reconquista Karşısında Ulemanın Tutumu

Reconquista hareketi üzerine Hıristiyanlar Endülüs şehirlerini istila ederken bazı alimlerin tutumu askerler gibi savaşmak oldu. Kaynaklarda yer aldığı üzere Hıristiyan saldırıları karşısında şehit düşen alimler bulunmaktadır. Bunlar içerisinde kendi şehirleri kuşatma altındayken ölenler olduğu gibi bizzat iki tarafın karşılaştığı savaşlarda ölen alimler de bulunmaktadır. Muhammed b. el-Hasan (ö. 609/1212) Mayurka (Mallorca) asıllı olup Sebte'de (Ceuta) doğdu. İlim tahsili yolunda ilk olarak Endülüs'e ardından da Doğu İslam Dünyası'na giderek ilmî derinlik kazandı. Endülüs'e geri dönen alim İkab Savaşı'nda vefat etti.⁶² Mâleka ehlinden İbnü'l-Hac (ö. 609/1212) Bicaye, İskenderiye ve Mekke'ye giderek haccetti ve ilim tahsil etti. Endülüs'e geri döndüğünde ise İkab Savaşı'nda şehit oldu.⁶³ İşbiliye ehlinden Abdullah b. Kasım el-Harîrî (ö. 646/1248) kuşatma sırasında ölen alimlerden birisidir.⁶⁴

Şehirleri işgal edilen alimlerin genel tutumu yaşadıkları yeri terk etmek oldu. İkinci Reconquista dalgasında Hıristiyanların eline geçen Tuleytula ve Sarakusta şehirlerinde yaşayan alimler genellikle İber Yarımadası'nın İslam hakimiyeti altındaki şehirlerine göç ettiler. Tabakat kitaplarında bazı alimlerin işgalden dolayı şehirden ayrıldığı açıkça belirtilmektedir. Bu şekilde herhangi bir bilgi bulunmayanların ise işgal sonrası yaşadıkları, ilmî faaliyetlerde buldukları ve vefat ettikleri yerlerden şehri terk ettikleri veya daha önce ayrılmış olsalar dahi geri dönmedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca ikinci Reconquista dalgası esnasında Endülüslü alimlerin Doğu İslam Dünyası'na ilmî seyahatlerinin devam ettiği görülmektedir. Maşrık'taki ilim merkezlerine giden alim ve talebelerin bir kısmı gittikleri yerlerde

⁵⁷ Özdemir, "Gırnata", *DİA*, XIV, 56; Lütfi Şeyban, *Mudejares Sefarades* (İstanbul, İz Yayıncılık, 2010), 136; "Kitap Yakma", 212-213.

⁵⁸ Mariano Gaspar Remiro, *Murcia Musulmana* (Zaragoza, 1905), 309-310.

⁵⁹ Olcay Öztunalı, "Toledo Çevirmenler Okulu'nda Gerçekleştirilen Çalışmaların Kültürlerarası Yeri ve Önemi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 57, S. 2 (2017): 1335.

⁶⁰ Clara Foz, *Le Traducteur, l'Église et le Roi (Espagne, XIIe et XIIIe Siècle)* (Ottawa: PU Ottawa, 1998), 28.

⁶¹ Mehmet Özdemir, "İspanya Tarihinde 'Doğululaşma' ve 'Batılılaşma' Tartışmaları: Tuleytula Örneği", *İslâmiyât* VII, S. 3 (2004): 25.

⁶² Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*, C. 1 (Lübnan, 1995), 167-168.

⁶³ Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâî el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*, C. 2 (Lübnan, 1995), 99; Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî el-Evsî İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *eğ-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, C. 4 (Tunus, 2012), 182-183.

⁶⁴ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, II, 297-298.

kalmalarına karşın pek çoğu Endülüs'e döndüler. Şehirlerinin işgali sonrası İber Yarımadası'ndan ayrılanların sayısının çok az olması ve Doğu İslam Dünyası'na giden alim ve talebelerin geri dönmeleri Reconquista hareketinin henüz Endülüs'ün tamamında etkili olmadığını göstermektedir. Bu dönemde alimlerin gittikleri şehirler göz önüne alındığında Endülüs'te ilmî faaliyetlerin İber Yarımadası'nın güneyine doğru kaydığı görülmektedir.

Tuleytula'nın düşüşünden sonra bu şehirden olan alimler, Sarakusta, Batalyevs, İşbiliye, Kurtuba, Mâleka, Gırnata, İdve, Belensiye ve Dâniye (Denia) şehirlerine göç ettiler. Tuleytula ehlinde Nahiv alimi İbn Horasanî (ö.501/1107) işgalden sonra şehirden ayrılarak İşbiliye'ye yerleşti.⁶⁵ Fıkıh ve Tıp alimi İbn Lunkuh'un (ö. 498/1104) işgalden önce şehirden ayrıldığı bilgisi verilmekle birlikte Batalyevs'e işgalin yaşandığı sene yani 477/1085'te gittiği belirtilmektedir. Kuşatmanın dokuz ay sürmesinden hareketle söz konusu alimin bu süre zarfında şehirden ayrılması kuvvetle muhtemeldir. İbn Lunkuh, Batalyevs'ten sonra İşbiliye'ye geçmiş ve Kurtuba'da vefat etmişti.⁶⁶ Doğu İslam Dünyası'na rihlesi bulunan, Tuleytula'da kadılık yapan ve ulema ailesinden gelen Ebu Ömer el-Ensari (ö. 479/1086) Hadis, Tefsir ve Fıkıh konularında bilgili bir alim olarak dikkat çekmekteydi. İşgalden sadece bir yıl sonra Kurtuba'da vefat etti.⁶⁷ Tuleytula ehlinde İbn Meşât (ö. 500/1107) Tuleytula'dan sonra İşbiliye'ye gitmiş ve orada adlî görevlerden sahibü'l-ahkam olarak görev yapmıştı. Buradan sonra yerleştiği Mâleka'da vefat etmişti.⁶⁸ Ebu Matruf (ö. 478/1085) Mesail ilminde ve fıkıhta derin bilgiye sahip olup Batalyevs'te vefat etti.⁶⁹ Tuleytulalı olup burada cami imamlığı ve hatiplik yapan mukrî İbnü'l-İlbirî (ö.483/1090) de vefatından kısa bir süre önce Kurtuba'ya gelmiş ve Kurtuba Ulu Camii'nde Kuran okumuştur. Şehirdeki Müslümanlar ona ilgi göstererek onu dinlemeye gelirlerdi.⁷⁰

Ulemanın her biri bulunduğu yere değer katmakla birlikte bazıları vardı ki diğerlerine nazaran daha ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi de Reconquista hareketinden dolayı Tuleytula'dan ayrılarak Kurtuba'ya yerleşen astronom İbnü'z-Zerkâle'dir. (ö. 493/1100) Endülüs tarihinde yetişmiş en önemli ilim adamlarından birisidir. Sanatkâr bir aileye mensup olmakla birlikte el sanatlarındaki ustalığı Tuleytula Kadısı Sâid el-Endülüsî'nin dikkatini çekmiş ve onu hizmetine almıştı. Tuleytula Emîri Yahyâ b. İsmail el-Memun'un kurduğu astronomi gözlem heyetinin üyelerinden birisi olmuş ve daha sonra bu heyetin başkanlığına yükselmişti. Ayrıca Tuleytula'da yaptığı su saatleri büyük beğeni toplamış ve Avrupa'da XVII. yüzyılda yaygınlaşan saatlere öncülük etmişti.⁷¹ Böyle önemli bir alimin ayrılmasıyla Tuleytula ilmî açıdan büyük kayıp yaşarken yerleştiği Kurtuba büyük bir değer kazanmıştı.

Sarakusta'nın işgali sonrası alimler genellikle Endülüs'te Müslümanların elinde olan şehirlere ve İslam Dünyası'nın farklı şehirlerine giderek ilmî faaliyetlerini sürdürdüler. Bu şehirler arasında en yaygın olanı Kurtuba ve Belensiye idi. Bunların dışında İşbiliye, Gırnata, Mürsiye, Meriye, Ceziretülhadra (Algeciras), Mâleka, Mayurka, Vâdiâs (Guadix), Marakeş, Fas, Sebte, Ifrikiye, Mısır ve İskenderiye gibi şehirler bulunmaktadır. Sarakusta ehlinde fıkıh alimi İbn Aklebin'in (ö. 525/1130)

⁶⁵ Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâi el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*, C. 4 (Lübnan, 1995), 88; Ebü Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî el-Evsî İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, C. 2 (Tunus, 2012), 95.

⁶⁶ Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâi el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*, C. 3 (Lübnan, 1995), 179-180; Ebü Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî el-Evsî İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, C. 3 (Tunus, 2012), 210-211.

⁶⁷ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla fi târihi e'immeti'l-Endelüs*, 71; Muhammed b. Alî b. Ahmed Şemsüddîn ed-Dâvûdî el-Malikî ed-Dâvûdî (ö. 945/1539), *Tabakatü'l-müfessirîn*, C. 1, h. 1433: 99-100.

⁶⁸ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 329.

⁶⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 327.

⁷⁰ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 400.

⁷¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, I, 120; Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf b. İbrahim eş-Şeybânî el-Kıftî İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'* (Beyrut, 1426), 50; Muammer Dizer, "İbnü'z-Zerkale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 243-244.

şehrin işgali üzerine Belensiye'ye gittiği açık bir şekilde kaynaklarda yazmaktadır.⁷² Babası ve dedesinin de ilim ve irfan sahibi olduğu bilinen İsmail b. Abdullah Ebu'l-Kasım'ın (ö. 540/1145) işgalden sonra Şark-ı Endülüs'e ve ardından Mürsiye'ye gittiği ve orada hatiplik yaptığı belirtilmektedir.⁷³ Sarakusta'da kadılık yapan ve içlerinden yetişen alimler ile meşhur Benî Sabit ailesinden gelen Sabit b. Abdullah Ebu'l-Kasım'ın (ö. 514/1120) da işgalden sonra Gırnata'ya gittiği ve Kurtuba'da vefat ettiği söylenmektedir.⁷⁴ Bu şekilde pek çok örnek bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Hıristiyan hakimiyetinden dolayı göç ettikleri açık bir şekilde kaynaklarda geçmemesine karşın alimlerin biyografilerinde gittikleri, yerleştikleri, ilmî çalışmalar yaptıkları ve vefat ettikleri şehirlerin belirtilmesi onların Sarakusta'dan ayırdıktan sonra geri dönmediklerini göstermektedir. Mukrî İbnü'l-Varak (ö. 522/1128) Sarakusta ehlinden olup Kurtuba'da namaz kıldırıldı ve kıraat dersleri verdi.⁷⁵ Fakih ve muhaddis Muhammed b. Abdülaziz Ebu Abdullah (ö. 518/1124) Maşrık'a rihle yapmış ve ardından Kurtuba'ya yerleşmişti. Burada hadis rivayet etti ve öğrenciler yetiştirdi.⁷⁶ Sarakusta ehlinden muhaddis Osman b. Ferec es-Sarakustî (ö. 570/1174) Maşrık'a rihle yapmış, hacca gitmiş ve son olarak Kahire'ye yerleşmişti. Onun hakkında "ilmini yaymak ve insanlara faydalı olmak için çalıştı" şeklinde ifadeler vardır.⁷⁷

Büyük Reconquista dalgası ile Kurtuba, Belensiye, Mürsiye ve İşbiliye gibi Endülüs'ün en önemli ilim şehirlerinin Hıristiyanların egemenliği altına girmesi üzerine buralarda yaşayan alim ve talebelerin Endülüs dışına göçlerinde artış yaşandı. Maşrık'a rihle yapan ulema ve öğrencilerin geri dönüş oranı düştü. Geri dönenlerin ise bir süre sonra Doğu İslam Dünyası'na tekrar gittikleri ya da Mağrib'e yerleştikleri görüldü. Önceki dönemlerde yapılan ilmî seyahatlerde talebe ve alimler geri dönerek Endülüs'ün ilmî hayatına katkıda bulunurken, büyük Reconquista dalgasından sonra bu seyahatler şekil değiştirdi ve geri dönmemek üzere yapılan seyahatler başladı. İslam Dünyası'nda Marakeş, Fez, Sebte, Tunus, İskenderiye ve Dımaşk gibi şehirler Endülüs ulemasının yoğun olarak yerleştiği şehirler olarak dikkat çekmektedir.

Kurtuba'nın işgalinden sonra da alimlerin şehri terk ettikleri ve Endülüs'ün Müslüman idaresinde olan şehirlerine, Mağrib'e ve Doğu İslam Dünyası'na göç ettikleri görülmektedir. İbn Kuzan (ö. 633/1236) Kurtuba ehlinden olup 539/1144 senesinde doğmuştu; hacetmek ve talebül-ilm amacıyla Maşrık'a rihle yapmıştı. Kahire ve İskenderiye'de ilmî faaliyetlerde bulunmuş, sonrasında memleketine geri dönmüştü. Hayatının çok ileri dönemi sayılacak bir yaşta, yaklaşık doksan yaşının üzerinde Kurtuba işgal edilmiş ve bu yaşta şehri terk etmek zorunda kalmıştı. İşbiliye'ye yerleşmiş ancak kısa bir süre sonra vefat etmişti.⁷⁸ Hadis, fıkıh ve dil ilimlerinde yetkinliği ile tanınan Ebu'l-Abbas (ö.656/1258) Kurtuba'da gördüğü eğitim ile ilmî derinlik kazanmıştı. Maşrık'a rihle yapmış ve gittiği yerlerde bilgisi ile ünlenmişti. İnsanlar ondan ders almak ve telif ettiği eserlerden faydalanmak isterlerdi. Memleketi Endülüs'e geri dönmeyerek İskenderiye şehrine yerleşti ve yaşamının geri kalanını bu şehirde ders vererek tamamladı.⁷⁹ Kurtuba'nın ulema ailelerinden birisinden gelen ve hadis ilminde güvenilirliği ve dikkatiyle bilinen Ebu Cafer (ö. 633/1236) işgalin akabinde şehirden ayrıldı. İlk olarak Mâleka'ya ardından Gırnata'ya yerleşti ve İlbire'de vefat etti.⁸⁰ İki yüz kadar hocadan ders alan ve birçok eser telif

⁷² Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî el-Evsi İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Sıla*, C. 1 (Tunus, 2012), 597; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 39.

⁷³ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, I, 155-156.

⁷⁴ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 124-125.

⁷⁵ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 334; Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Ebû Ca'fer ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehlî'l-Endelüs* (Kahire, 1967), 364.

⁷⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, 543; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 105.

⁷⁷ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, III, 113; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, III, 168-169.

⁷⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 100; İbn Abdülmelik (ö. 703/1303), *ez-Zeyl*, I, 251-253.

⁷⁹ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 524-525; Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭîb ve zikru vezrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Haṭîb*, C. 2 (Beyrut, 1997), 615.

⁸⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, I, 106; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 556-557.

eden İbn Tuleysan şehrin işgalinden sonra Mâleka'ya giderek imamlık ve hatiplik yaptı.⁸¹ Kurtuba ehlinde Arapça eğitim ve kıraat konusunda özel bir yeteneği olan İbn Ebi Hucet (ö. 643/1245) Reconquista hareketinden en ağır şekilde etkilenenlerden birisidir. Diğer alimler gibi şehirden ayrılarak İşbiliye'ye yerleşti. Buradan Sebte'ye gitmek için yola çıktığında bindiği gemi Hıristiyanlar tarafından saldırıya uğradı ve esir edildi. İşkencelere maruz kaldı ve ölümden döndü. Fidyenin ödenmesi üzerine kurtarılabilirdi.⁸² Ebu Muhammed el-Kabkabi (ö. 634/1236) de Kurtuba'dan ayrılanlar arasındaydı. Fakat bir yıl kadar sonra Cebelitarık Boğazı'nda boğularak vefat etti.⁸³

Kurtuba'dan yaklaşık iki yıl sonra işgal edilen Belensiye'de yaşayan ulema Endülüs'ün ve İslam Dünyası'nın farklı şehirlerine dağıldı. Belensiye'de kadılık ve hatiplik yapan Ahmed b. Abdullah Ebu'l-Hasan (ö.637/1239) şehrin en saygın fakihlerinden olup, hadis rivayetinde titiz ve başarılı bir alimdi. Kuran okuması çok beğenildiğinden teravih namazı kıldırırmakla görevlendirildi. Ancak Hıristiyan işgali nedeniyle Sebte'ye gitti.⁸⁴ Belensiyeli fakih, muhaddis ve kâri İbn Gammaz, Belensiye'nin düşmesi üzerine Tunus'a taşındı. İlim yolunda çok sayıda hocadan ders alan alim, Tunus'ta kadılık vazifesini yerine getirdi ve büyük saygınlık kazandı. Cenazesindeki yoğun katılım ve ona yönelik övgüler kaynaklarda yer alır.⁸⁵ Matematik, geometri ve tıp alimi İbn Hilal (ö. 670/1271) şehrin elden çıkması ile Sebte'ye yerleşti. Özellikle hastalığın teşhisi ve tedavisi konusunda oldukça başarılı bir alimdi. Kaynaklarda, derslerde oldukça katı ve kibirli olduğu, öğrencileri ders verdiği mekânın önünde ayakta beklettiği anlatılmaktadır. Ancak bu tutumunun hayatının son döneminde yumuşamaya başladığı ve bir camide ders vermeyi kabul ettiği belirtilmektedir.⁸⁶ İşgalden sonra şehri terk eden bir kadın alim bulunmaktadır. Emir Muhammed b. Sad'ın hareminden olan Ümmü'l-Az bt. Ahmed, Ümm Muaffer'den Verş Kıraat'i üzerine eğitim almış, şiir konusunda yetkinliği ile dikkat çekmiştir. Şehirden ayrıldıktan sonra Şatıbe'ye (Játiva, Xátiva) gitmiş ve burada vefat etmiştir.⁸⁷

Hıristiyan işgali döneminde Mürsiye ehlinde olan ve burada sâkin olan alimlere bakıldığında pek çoğunun İşbiliye ve Gırnata gibi Endülüs'ün Müslüman idaresinde olan şehirlerinde; Mekke ve İskenderiye gibi Doğu İslam Dünyası'nda; Tunus, Bicaye, Sebte ve Marakeş gibi Mağrib şehirlerinde yaşayıp vefat ettikleri görülmektedir. Şair ve kâtip İbnü'l-Cennan (ö.650/1252) işgalden sonra Oriole'ye yerleşmiş, daha sonra Ebu Ali İbn Halese tarafından yapılan davete uyarak Sebte'ye gitmiş ve ondan büyük bir ilgi ve saygı görmüş. Daha sonra Bicaye'ye yerleşti ve hayatının geri kalanını burada tamamladı. Kendi döneminin meşhur yazarları ile yaptığı yazışmalar onun ne kadar yetkin olduğunu gösterir. Peygamber övgüleri içeren etkili şiirler yazdı.⁸⁸ Aynı şekilde Mürsiye'de yetişen fakih İbnü'l-Yekki (ö. 677/1279) Mürsiye kadılığı yaptı, ardından Meriye'ye yerleşerek orada da kadılık vazifesini yerine getirdi. Hayatının geri kalanını burada tamamladı. Tarih ve edep ilimlerinde yetkinliği ve hat sanatında ustalığı ile bilinmektedir. Ayrıca sözleşme hazırlayıcısı olarak bilinen akdi lişuruut olarak da görev yaptı.⁸⁹ Mürsiye'den İskenderiye'ye göç ederek burada vefat eden el-Mürsî (ö. 686/1287), yolculuğa ailesi ile çıktı fakat bindikleri geminin batması sonucu kendisi kurtulsa da annesi ve babası

⁸¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, IV, 75; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, III, 468-477.

⁸² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, I, 108-109; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 649-650.

⁸³ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, III, 124.

⁸⁴ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, I, 107-108; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 637-639.

⁸⁵ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 582-585.

⁸⁶ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, III, 354.

⁸⁷ Ebü Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî el-Evsî İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*, C. 5 (Tunus, 2012), 412.

⁸⁸ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed el-Gubrini, *Unvanü'd-Diraye fi-Men Urife mine'l-Ulema fi'l-Mieti's-Sabia bi-Becaye* (Beyrut, 1979), 349-351; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Haṭîb*, C. 7 (Beyrut, 1997), 416.

⁸⁹ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 305-306.

vefat etti.⁹⁰ Muhaddis Ebu Abdullah el-Galazî (642/1244) bu kadar şanslı olmamış bindiği gemiye yapılan Hıristiyan saldırısı sonucu vefat etmiştir.⁹¹

Reconquista hareketi ile işgal edilen diğer şehirlerden farklı olarak Mürsiye'de Hıristiyan devlet adamı X. Alfonso himayesinde ilmî faaliyetlere devam eden alimler bulunmaktadır. X. Alfonso, Mürsiye'de okul kurdu ve başına Muhammed b. Ahmed el-Mürsî er-Rakutî'yi getirdi. Kral bir süre sonra Hıristiyan olmasını istedi ancak Rakutî bu isteği reddetti. Gırnata sultanın çağrısına kabul ederek buraya gitti ve kendisine verilen evde ilmî faaliyetlerini sürdürdü.⁹² Mürsiyeli alimlerden İbn Andaras da (ö. 649/1251) işgalden sonra şehirde kalmış ve burada vefat etmişti.⁹³ X. Alfonso sarayında himaye ettiği Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi alimleri astronomi, tarih, edebiyat ve müzik alanlarında eserler yazmaya teşvik etti. Müslüman alimlerin kaleme aldıkları ilmî eserlerin Kastilyaca'ya tercüme edilmesini sağladı. Kralın isteği üzerine hazırlanan bazı eserler İslamiyet ve Hz. Muhammed ile ilgili konularda bulunmaktadır.⁹⁴

İşbiliye ehlinde olanlar ve işgal sırasında burada yaşayan alimlerin biyografilerine bakıldığında Endülüs'ün Müslüman idaresi içerisinde kalan Şatbe, Gırnata, Mâleka, Ceziretülhadra; Mağrib'te yer alan Sebte, Fez, Bicaye, Tilimsan, Marakeş ve Tunus; Doğu İslam Dünyası'nda İskenderiye, Kahire, Şam, Hama ve Mekke gibi şehirlere giderek ömürlerini buralarda tamamladıkları görülmektedir. Söz konusu alimlerden Ali b. Muhammed el-Kutamî (ö.680/1281) usûl-i fıkıh ve Arapça konusunda eğitim gördü. Fıkıh, kelim ve Arapça konularında eserler kaleme aldı. Hıristiyan işgalinden sonra Gırnata'ya göç etti. Gırnata'da hocalık yaptı ve çok sayıda alimin yetişmesine katkıda bulundu.⁹⁵ İşbiliye'nin Hıristiyan egemenliğine girdiği zamana kadar mukrî olarak görev yapan İbn Ebî Rabia (ö. 1289) ardından Şerez'e gitmiş ve buranın da işgal edilmesi üzerine Sebte'ye yerleşmiştir. Usul, ferâiz, fıkıh, kıraat ve nahiv gibi alanlar ile ilgilenmiş çok yönlü bir alimdir.⁹⁶ Kadılık ve katiplik görevlerinde bulunan Ali b. Muhammed Ebu'l-Hasan (ö. 663/1236) Arapça ve edeb alanlarında uzmanlaşan edib, şair ve nahiv alimidir. Dil ve yazım konusunda övgüyle bahsedilen şair İşbiliye'den ayrılarak önce Marakeş'e yerleşti, daha sonra da göç ettiği Haha'da vefat etti.⁹⁷ Bu şekilde işgalden sonra şehri terk edenler olduğu gibi yaptığı ilmî seyahatlerden dönmeyen alimler de bulunmaktadır. Kuran okuma konusunda önemli bir yeri olan İbn Vasık (ö. 654/1256) Kahire, Musul, Şam ve İskenderiye gibi dönemin önemli ilim merkezlerine giderek birçok hocanın derslerine katıldı. Memleketi İşbiliye'ye geri dönmeyerek İskenderiye'de vefat etti.⁹⁸ Ayrıca Hıristiyanlar tarafından esir edilen alimler de bulunmaktadır. Ahmed b. Ferec el-İşbilî (ö. 699/1300) işgal sırasında esir edildi. Esaretten kurtulduktan sonra Marakeş ve Kahire'ye gitti, son olarak Dımaşk'a yerleşerek hayatının sonuna kadar burada kaldı. Gittiği yerlerde bulunan ilim adamlarından dersler alarak ilmî faaliyetlerini devam ettirdi.⁹⁹

⁹⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, 2:190-94; Takıyyüddîn el-Makrîzî, *el-Muḳaffa'l-kebir*, C. 1 (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1427), 334-335; Mustafa Kara, "Mürsi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 55-56.

⁹¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, 1995, II, 147-148; İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, IV, 117.

⁹² Remiro, *Murcia*, 309-311.

⁹³ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 710.

⁹⁴ Enes Şanal, "The perception of Muhammad in scientific works prepared under the auspices of Alfonso X", içinde *Alfonso X: El universo político y cultural de un reinado* (Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2024), 434.

⁹⁵ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, III, 313.

⁹⁶ Şemsüddîn Ebü'l-Hayr Muhammed Muhammed b. Muhammed Yûsuf (ö. 833/1429) İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, C. 1 (Kahire, 1351), 484-485; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C. 19 (Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000), 238-239; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Miknâsi *ez-Zenâti* (ö. 1025/1616) İbnü'l-Kâdi, *Zeylü Vefeyâti'l-a'yân*, C. 3 (Kahire, 1971), 70-72.

⁹⁷ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, III, 241-253.

⁹⁸ Makrîzî, *el-Muḳaffa'l-kebir*, I, 185-186.

⁹⁹ İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl*, 2012, I, 535; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C. 7 (Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000), 187; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, II, 528-531.

Son Reconquista dalgasında Endülüs'te Müslümanların siyasî varlığı son bulmuş, İslam egemenliğinde bir şehir kalmamıştır. Alimlerin tutumuna bakıldığında ise genellikle Endülüs dışına yapılan rihlelerden geri dönmedikleri Mağrib ve Maşrik'in farklı yerlerine yerleştikleri ve vefatlarının buralarda olduğu görülmektedir. Gırnata'da imamlık ve kadılık görevi ifa etmiş olan Ali b. Ahmed el-Gırnatî (ö. 866/1461) fıkıh, kıraat ve Arapça konusunda yetkin bir alimdir. Yaşı ilerlediği bir dönemde memleketinden ayrılarak çocukları ile Tilimsan'a göç etmek durumunda kaldı.¹⁰⁰ XIV. Yüzyıl ulemasından İbrahim b. Abdullah el-Kazî (ö. 765/1363) Gırnata ehlinde olup, Meriye, Ceziretülhadra ve Bicaye'den sonra Kahire'ye yerleşti.¹⁰¹ Yine XV. yüzyılda yaşayan, matematikçi ve Mâlikî fıkıh alimi Ali b. Muhammed el-Kalesadî (ö. 891/1486) Tilimsân, Tunus ve Mekke'ye ilmî seyahatler yaptı. Endülüs'e dönerek eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etti, öğrenciler yetiştirdi ve eserler telif etti. Müslüman ahalinin kitleler halinde göç ettiği sırada o da Mağrib'e gitmiş ve Bicaye'de vefat etmiştir.¹⁰²

Bu şekilde işgal edilen şehirlerden ayrılan alimlerin örneklerini çoğaltmak mümkün. Ancak verilen misaller konunun anlaşılması için yeterli olacaktır. Reconquista hareketi ile şehirlerin işgal edilmeleri ve ulemanın ayrılması Endülüs ve şehirlerinin ilmî cazibe merkezi hüviyetine de büyük zarar vermiştir. İşgal edilen şehirler ilmî seyahat güzergahından çıkmakta, ilmî çalışmalar için bu şehirler artık tercih edilmemektedir. Reconquista hareketinin hız kazanması, şehirlerin Hıristiyan egemenliği altına girmesi ve Endülüs dışına göçlerin artması bu süreci daha da belirgin hale getirmiş, İber Yarımadasına ilmi çalışmalar için gelenlerin sayısını neredeyse durma noktasına getirmiştir.

Endülüs'te İslam hakimiyeti altında Müslüman alimlerin yanı sıra özgürce ilmî faaliyetlerini sürdüren gayri müslim ilim adamları da mevcuttu. İlim ile meşgul olmakla birlikte devlet kademelerinde görev alanlarda bulunmaktaydı.¹⁰³ Bunun en güzel örneklerinden birisi Yahudi olan Hasday b. Şahrut olup tercümanlık, gümrük müfettişliği ve doktorluk yaptı.¹⁰⁴ Endülüs'te bulunan gayrimüslim ilim adamları Reconquista hareketi ile Hıristiyanların eline geçen şehirlerde yapılan çeviri faaliyetlerinde aktif rol oynadılar. Bunların en önde gelenlerinden birisi de Tuleytula şehrinde yapılan çevirilerdi. Batı dünyasında en tanınmış mütercimlerden Cremonalı Gerard'a Arapça kitapların Latinceye çevirisinde Hıristiyan ve Yahudi tercümanlar yardımcı oldular.¹⁰⁵ Endülüs'te gayrimüslim alimlerin özellikle de Yahudilerin durumu Muvahhidlerin Endülüs'e hâkim olması ile değişime uğradı. Muvahhidlerin Yahudilere yaklaşımından dolayı pek çok Yahudi XIII. Yüzyılda başta İtalya ve Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine gittiler.¹⁰⁶

4. Reconquista'nın İslam ve Avrupa Entelektüel Hayatına Etkisi

Alimlerin yaşadıkları şehirlerin işgal edilmesi sonucu İber Yarımadası'nın dışına gitmeleri veya daha önce ilmî seyahate çıkıp geri dönmeleri Endülüs için kayıplar oluşturdu. Ancak gittikleri yerlerde dersler vermek, öğrenciler yetiştirmek, eserler telif etmek gibi ilmî faaliyetlerde bulundular ve buralara değer kattılar. Kitap medeniyeti olarak bilinen Endülüs'ten kitaplar götürdüler. Ayrıca müderrislik, katiplik, hatiplik, vaizlik, mükriplik gibi dinî ve idarî görevleri ifa ederek yetişmiş insan

¹⁰⁰ Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. El-Fakih el-Hâc Ahmed b. Ömer b. Muhammed et-Tekrurî et-Tinbüktî es-Sûdânî Ahmed Bâbâ, *Neylü'l-ibtihâc bi-ta'rîzi'd-Dibâc* (Trablus, 2000), 341.

¹⁰¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, C. 1 (Haydarabad, 1972), 29-30; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, II, 534-35.

¹⁰² İbnü'l-Kâdî, *Zeylü Vefeyâti'l-a'yân*, III, 251-52; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1997, II, 692-694; Muhammed Süveysî, "Kalesadî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 257.

¹⁰³ Enes Şanal, "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2, S. 2 (2019): 209.

¹⁰⁴ Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi*, S. 13 (2009): 57.

¹⁰⁵ Donald R. Hill, *Islamic Science and Engineering* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1993), 222; Yıldız, "Endülüs Yahudileri", 60.

¹⁰⁶ Yıldız, "Endülüs Yahudileri", 63.

ihtiyacını karşıladılar. Endülüslü alimler en fazla Marakeş, Sebte, Fas, Tunus, İskenderiye ve Şam gibi şehirlere gittiler. Ancak etkilerini sadece bu şehirlere giden alim sayısına göre değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Bireysel olarak eserleri, fikirleri ve yetiştirdiği öğrenciler ile kendi dönemini aşan İslam Dünyası'nın bütününe etkileyen alimler bulunmaktadır.

Belensiye ehlinden İbn Dihye (ö. 633/1235) ilmîni genişletmek için Mısır, Suriye, Irak, Horasan, Maverâünnehir ve Hicaz'da bulunan önemli ilim merkezlerine gitti ve geri dönmedi. Eyyübî sultanı el-Melikü'l-Adil, kendisinden sonra el-Melikü'l-Kâmil unvanıyla tahta çıkacak olan oğlu el-Kâmil Ebu'l-Maali Muhammed'in eğitimi ile İbn Dihye'yi görevlendirdi. el-Melikü'l-Kâmil sultan olduğunda Kahire'de yaptırdığı Dârü'l-hadîsi'l-Kâmilîyye isimli dârülhadîsin yönetimini İbn Dihya'ya verdi.¹⁰⁷ Reconquista hareketinin baskısından dolayı Endülüs'ü terk eden Ebu'l-Kasım el-Lorkî (ö. 661/1263) Kahire, Dımaşk, Halep, Bağdat ve Erbil'e giderek ilmî çalışmalar yaptı. Şam'da Adiliye Medresesi'nin en üst düzey müderrisliği görevine getirildi.¹⁰⁸ Gırnata ehlinden Ebü'l-Velid b. Bedreddin (ö. 771/1369) Şam, Mısır ve Hama'da bulundu ve Kahire'de vefat etti. Gittiği yerlerden Hama'da Mâlikî mezhebinin ilk kadısı oldu. Daha sonra Şam kadılığına getirildi.¹⁰⁹ İşbiliye'de yetişen edib, şair ve katiplerden İbnü'l-Bennâ (ö. 646/1248) işgalden sonra Sebte'ye yerleşti. İstinsahlık da yapan alimin giderken yanında beş yüz ciltlik kitap götürdüğü söylenmektedir.¹¹⁰

Endülüs'ten ayrılan alimlerin en önemlisi hiç kuşkusuz Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. (ö. 638/1240). Endülüs'te dönemin en ünlü hocalarından ders aldıktan sonra ilmî seyahatler yaptı, Mağrib ve Maşrik'ta çeşitli ilim adamları ile görüştü. Ceziretülhadra, Sebte, Fas, Tilimsan, Tunus, Mısır, Kudüs, Mekke, Medine, Dımaşk, Bağdat, Musul ve Konya gibi şehirlere giderek Şam'da vefat etti.¹¹¹ Günümüze gelen mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla Selçuklu Sultanları ile ilişkileri iyi olup I. İzzettin Keykavus'u manevi oğlu olarak görmüştür.¹¹² Gayrimüslimlere karşı tavizkar davrandığı için sultanı tenkit ederek devlet içerisinde gayrimüslimlere karşı nasıl bir tavır alınacağı hususunda tavsiyelerde bulunmuştur.¹¹³ İbnü'l-Arabî'nin sultanı eleştirmesinin altında kuvvetle muhtemel yaşadığı tecrübeler yatmaktadır. İbnü'l-Arabî, doğduğu ve büyüdüğü yer olan Endülüs'te Reconquista hareketi ile Hristiyanların Müslümanlara karşı baskı ve zulmüne şahit olmuştu.

İbnü'l-Arabî, arkadaşı Mecudiddin İshak'ın ölümü üzerine karısı ile evlendi.¹¹⁴ Arkadaşının oğlu Sadreddin Konevî ile İbnü'l-Arabî'nin ilişkisi önceleri şeyh-mürîd ilişkisi şeklinde başlamıştı, ardından baba-oğul ilişkisine döndü. Konevî, İbnü'l-Arabî'nin ilim ve tasavvufî mirasçısı olarak Vahdet-i Vücûd anlayışının ondan sonraki en büyük temsilcisi oldu. Aralarındaki ilişki İbnü'l-Arabî'nin ölümüne kadar sürdü.¹¹⁵ İbnü'l-Arabî'nin ölümünden sonra Konya'ya gelen Konevî, üvey babası ve şeyhinin eserleri

¹⁰⁷ İbn Abdülmelik el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 2012, V, 78-83; Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C. 22 (Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000), 278-280; Mehmet Özdemir, "İbn Dihye el-Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 413.

¹⁰⁸ Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed Muhammed b. Muhammed Yûsuf (ö. 833/1429) İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*, C. 2 (Kahire, 1351), 15-16.

¹⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrü'l-kâmine*, I, 453.

¹¹⁰ İbn Abdülmelik el-Merrâküşi, *ez-Zeyl*, 2012, III, 575-76.

¹¹¹ Ethem Cebecioğlu, "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (560/1165-638/1240) Hayatı ve Eserleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IX, S. 21, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı (2008): 10-16.

¹¹² "Bunu Bilad-ı Rum'un, Bilad-ı Yunan'ın sahibi ve Allah'ın emriyle Galip Sultan Keykavus'a 609 yılında bize yazdığı bir mektubuna cevaben yazdım, Rahman Rahim Allah'ın Adıyla: Allah'ın emriyle galib sultanın mektubu-Allah onun adil saltanatını daim kılsın-kendisine dua eden (manevi) babası Muhammed b. Arabî'ye ulaşmıştır." Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, C. 18 (İstanbul, 2007), 435.

¹¹³ İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, XVIII, 436-37.

¹¹⁴ Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber* (İstanbul: Sufî Kitap, 2011), 44.

¹¹⁵ Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 420.

üzerinden dersler verdi ve onun eserlerini şerh etti.¹¹⁶ Konevî'nin yazdığı şerhler neticesinde İbnü'l-Arabî'nin fikirleri hem anlaşılır oldu hem de yaygınlık kazandı.¹¹⁷ Ekberilik anlayışını başlatarak en önemli temsilcilerinin Anadolu'da yetişmesini sağladı.¹¹⁸ Konevî'nin oluşturduğu ekolün hem halk tabakasında hem de yüksek zümrede temsilcileri oluştu.¹¹⁹ Osmanlı Devleti'nin ilk müderrisi Davud-i Kayserî (ö. 751/1350), ilk şeyhülislamı Molla Fenari (ö. 834/1430), Sultan Bayezid döneminin önde gelen ilim adamı ve şeyhlerinden olan Muhammed Kutbuddin İznîkî (ö. 855/1450), XV. yüzyılda yaşamış meşhur alimlerden İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520) ve tasavvuf divanıyla ünlü Niyazî-i Mısırî (ö. 1105/1693) İbnü'l-Arabî ekolüne mensuptular.¹²⁰

Anadolu ve Osmanlı dinî hayatı üzerine çalışmaları ile tanınan ve bu alanın en önde gelen temsilcisi olan Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Devleti'ni İbn Arabî'ci devlet olarak nitelendirmektedir.¹²¹ Dünya tarihinin en büyük devletlerinden birisinin din anlayışını etkileyecek kadar önemli bir alimin Endülüs'ten gelmiş olması; onun fikirlerini yazdığı şerhler ve yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla yayarak ekol haline getiren öğrencisinin de Endülüs asıllı olması buradan gelen ulemanın ve fikirlerinin ne denli etkili olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Mürsiye'de soylu bir ailenin çocuğu olarak Dünya'ya gelen İbn Sebîn (ö. 669/1270) Eşari kelâmı, Mâlikî fıkhi, mantık ve felsefe eğitimi aldı. Ayrıca tıp ile simyanın yanı sıra esmâ ve hurûf gibi gizli ilimlere ilgi duydu. Endülüs'te büyük bir şöhret sahibi oldu. Mürsiye kuşatması sürerken bir grup öğrencisi ile Sebte'ye geçti. Orada evlendiği zengin kadının inşa ettirdiği zaviyede fikirlerini yaymaya başladı. Onun fikirlerinin temelinde *el-vahdetü'l-mutlaka* yani Allah'ın dışındaki tüm ontolojik nesnelerin gerçekliğini reddetmesi vardır. Görüşleri Mağrib fukahası tarafından tepki gördü ve önce Bicaye'ye, ardından Mısır'a gitti. Buralarda da barınamayan İbn Sebîn son olarak Mekke'ye giderek hayatını orada tamamladı.¹²² Şahsiyeti ve fikirleri ile etrafında bir tarikat oluştu. Sebîniyye olarak isimlendirilen bu tarikat ile İbn Sebîn'in görüşleri İslam Dünyası'nın dört bir yanına yayılma imkânı buldu.¹²³

Endülüs asıllı olmasına karşın ailesinin göç etmesinden dolayı farklı yerlerde doğan alimler de bulunmaktadır. Bunlardan birisi de kendi dönemini aşan ve bütün İslam Dünyası'nı etkileyen İbn Haldun'dur. Endülüs'te ilim ve siyaset alanlarında ünlü Benî Haldun ailesine mensup olup, ailesi büyük Reconquista dalgası sırasında Tunus'a göç etti. İbn Haldun 732/1332 senesinde burada doğdu. Yetiştirdiği ilmî çevrelere bakıldığında ilk eğitimini babasından almakla birlikte Tunus, Mağrib ve Endülüslü alimlerden de eğitim gördü.¹²⁴ Yazdığı *Kitâbü'l-İber* isimli Dünya Tarihi eserinin girişi mahiyetindeki *Mukaddime*, siyaset, iktisat, eğitim ve ilim gibi konuları içerisinde barındıran bir tarih felsefesi kitabı muamelesi gördü.¹²⁵ “Bilgi fezasındaki bölgesini genişlettim” sözüyle bizzat kendisi tarih ilmine katkısını dile getirdi.¹²⁶ Gözlem ve tecrübe üzerine inşa ettiği eseri Doğu'da ve Batı'da pek çok kişiye

¹¹⁶ Mikail Bayram, “Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Endülüslüler”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi* IX, S. 17, (2011): 48.

¹¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu'da İslam”, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 174.

¹¹⁸ Bayram, “Anadolu'da Endülüslüler”, 48.

¹¹⁹ Ocak, “Anadolu'da İslam”, 174.

¹²⁰ Mustafa Tahralı, “Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri”, içinde *Endülüs'ten İspanya'ya* (Ankara, 1996), 75-77.

¹²¹ Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı Devleti ve İbn Arabîcilik”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 59 (2022): 15.

¹²² Makkarî, *Nefhu 'l-tib*, 1997, II, 196; Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C. 18 (Beyrut: Dar-ı İhyâ'it-Türâsi', 2000), 37-38; İlhan Kutluer, “İbn Seb'in”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.20, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 306-309.

¹²³ Kutluer, “İbn Seb'in”, *DİA*, XX, 308.

¹²⁴ Süleyman Uludağ, “İbn Haldûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.19, TDV Yayınları, İstanbul 1999), 538-539.

¹²⁵ Tahsin Görgün, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 118.

¹²⁶ İbn Haldun (ö. 808/1406), *Mukaddime* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2007), 162.

etkiledi. Etkisi kendi dönemini aşmakla birlikte güncelliğini günümüzde dahi korumaktadır. Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572), Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Naîmâ (ö. 1128/1716), Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1313/1895) gibi farklı dönemlerin önemli ilim ve fikir insanlarını etkiledi.¹²⁷

Endülüs ilim, kültür ve medeniyetinin etkileri sadece İslam Dünyası ile sınırlı kalmayarak Avrupa'da da büyük dönüşümlere yol açmıştır. Avrupa'nın Endülüs Medeniyetiyle tanışması Endülüs tarihinin erken dönemlerine kadar gitmekle birlikte Reconquista hareketi bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında kültür alışverişi Tuleytula'nın ve Sarakusta'nın işgal edilmesi ile en üst düzeye ulaştı.¹²⁸ Tuleytula burada özel bir mevkiye sahiptir. Çünkü Zünnûniler döneminde Tuleytula'nın çeşitli bilim dallarında pek çok kitabı barındıran bir kütüphanesi bulunurdu. Hıristiyan işgalinin ardından İngiltere, Almanya, İtalya ve İber Yarımadası'nın farklı bölgelerinden ilimle meşgul olan kimseler Tuleytula'ya gelerek kütüphanelerde çalışmaya ve kitapların tercümelerini yapmaya başladılar.¹²⁹

Endülüs'te tercüme faaliyetleri X. Yüzyılda başlamakla birlikte XII. Yüzyılın başından itibaren daha sistemli bir şekilde yapılmaya başladı. Tuleytula'da Şehrin Başpiskoposu Raimundus, Beytülhikme'ye benzer bir yapı kurdu.¹³⁰ Böylece XII. yüzyılın ortasında Escuela de Traductores de Toledo (Toledo Çevirmenler Okulu) kuruldu.¹³¹ Escuela de Traductores de Toledo üzerine çalışmalar yapanlar İber Yarımadası'nın diğer bölgelerinde Arapça'dan Latince ve Batı dillerine yapılan tercüme bu okul kapsamında ele almaktadırlar. Ancak Escuela de Traductores de Toledo çeviri faaliyetlerinin yürütüldüğü bir bina veya müesseseden ziyade XII. ve XIII. Yüzyıllarda Tuleytula ve İber Yarımadası'nda bulunan diğer şehirlerde Arapça'dan Batı dillerine tercüme yapan Avrupalı ilim adamlarının faaliyetleridir.¹³² Yapılan tercüme ile İslam düşünce ve ilmî birikimi sistemli bir şekilde batıya nakledildi. XIII. Yüzyıla gelindiğinde Arapça olarak kaleme alınan matematik, astronomi, tıp ve felsefe kitaplarının büyük bir kısmı Latince'ye tercüme edildi.¹³³ Tuleytula'da yürütülen tercüme hareketleri Abbasîler döneminde Bağdat'ta kurulan Beytülhikme'de yapılan tercüme hareketlerinden sonra en büyük tercüme faaliyetleridir. Beytülhikme'nin İslam medeniyetinin kurulması ve gelişmesindeki işlevini Toledo Çevirmenler Okulu, Batı medeniyetinin kuruluşunda üstlenmiştir.¹³⁴

Tercüme faaliyetlerinde yukarıda da belirtildiği gibi Endülüslü gayrimüslimler aktif rol oynadı. Bunlardan birisi olan ve Tuleytula'da Arapça'dan Latince ve diğer Batı dillerine tercüme hareketinin başladığı dönemin ilk önemli temsilcilerinden birisi olan Sevilalı John¹³⁵ (ö. 1142-1146) aslen Yahudi olmakla birlikte sonradan Hıristiyan oldu.¹³⁶ Ayrıca Abraham b. Ezra (ö. 1167), Abraham İbn Daud (ö. 1180), 142), Yehuda el-Harizî (ö. 1230) 160, Shem-Tov Ben Isaac de Tortoşa (ö. 1264) isimler tercüme hareketine katılan Endülüslüler olarak dikkat çekmektedir.¹³⁷

¹²⁷ Ejder Okumuş, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2006): 144, 149, 154, 155, 161, 173.

¹²⁸ Ebru Yener, "Ortaçağ'ın Aydınlik Yüzü: Endülüs", *Doğu Batı*, S. 33 (2005): 217.

¹²⁹ Özdemir, "Tuleytula Örneği", 25.

¹³⁰ Şeyban, *Reconquista*, 405.

¹³¹ Adıgüzel, "Endülüs Medeniyeti", 512.

¹³² Enes Şanal, "Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)" Yayınlanmamış Doktora Tezi., (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2023), 119-20.

¹³³ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013), 94-98; Adıgüzel, "Endülüs Medeniyeti", 511-522.

¹³⁴ Özdemir, "Tuleytula Örneği", 26.

¹³⁵ Şanal, "Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri", 127-128.

¹³⁶ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 139; Şanal, "Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri", 127-28.

¹³⁷ Şanal, "Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri", 140, 142, 160, 162.

Yapılan tercümelemler Avrupa'da büyük gelişmelere yol açtı. Özellikle Arapça'dan Latince, İbranicel ve Eski Fransızca, İtalyanca, Katalanca, Baskça, Kastilcel gibi Romance dilleri olarak bilinen eski mahallî dillere yapılan çeviriler ile İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslam filozoflarını tanımaları yüzyıllardır entelektüel açıdan uyku halinde olan Batı medeniyetini uyandırdı. Bilimsel sürecin başlaması ve yaşanan gelişmeler XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'da Rönesansı doğurdu.¹³⁸

SONUÇ

Uzun bir tarihi sürece yayılan Reconquista hareketinin dönemsel ve etkisel farklılıkları oldu. İlmî hayata önemli derecede etkisi ikinci Reconquista dalgası ile başladı. Bu dalga ile işgal edilen şehirlerde yaşayan Müslüman halk ve ulema Endülüs'ün İslam hakimiyeti altındaki diğer şehirlerine göç etti. Endülüs'ün siyasi ve ilmî hayatı güneye doğru kaymaya başladı. Hıristiyan egemenliğine giren şehirler Endülüs içi ilmî seyahat güzergahından çıktı. Söz konusu dönemde Doğu İslam Dünyası'na ilmî seyahatler yapan alim ve talebeler genellikle geri döndüler. Şehirleri işgal edilmiş dahi olsa diğer şehirlere yerleşerek ilmî faaliyetlerini sürdürdüler ve Endülüs ilim hayatına katkıda bulunmaya devam ettiler.

Büyük Reconquista dalgasından itibaren yaşadıkları şehirleri işgal edilen alimlerin seyahat tarzlarında ve düşüncelerinde değişiklik oldu. Maşrık'a ilmî yolculuklar yapanların geri dönüşlerinde azalmalar olduğu, geri dönen alimlerin birçoğunun ise Endülüs'te kalmadıkları görülmektedir. İslam Dünyası'nın farklı bölgelerine göç eden alimler gittikleri yerlerin ilim ve kültür hayatlarına katkıda bulundular. Kadılık, müderrislik, katiplik, hatiplik, vaizlik gibi görevleri ifa ederek yetişmiş insan ihtiyacını karşıladılar. Bunların yanı sıra Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi yazdığı kitaplar, ortaya koyduğu düşünceler, yetiştirdiği öğrenciler ile dönemlerini aşan ve İslam Dünyası'nın neredeyse tamamına etki eden alimler de bulunmaktadır. Sadreddin Konevî ve İbn Haldun misali aslen Endülüslü olup ailelerinin göç etmesi sonucu farklı bölgelerde doğup yetişen ve İslam Dünyası'nın genelinde etkili olan kişiler de bulunmaktadır.

Reconquista hareketinin İslam Dünyası'nın yanı sıra Batı Medeniyeti'ne de büyük etkileri olmuştur. İlim merkezi olarak işlev gören camileri ve kütüphaneleri yıkmaya, kitapları yakmaya gibi hadiselerin yanı sıra Endülüs'ün ilmî birikiminden faydalanma yoluna giden devlet adamları da vardı. Tuleytula'da kurulan Escuela de Traductores de Toledo ve Mürsiye'de tesis edilen okul gibi kurumlar sayesinde Hıristiyanlar İslam Dünyası'dan bilimsel olarak faydalanmışlardır. Bütün bu hususlar dikkate alındığında Reconquista, sadece Endülüs'ü, Endülüslü alim ve talebeleri değil Avrupa ve İslam Dünyası'nın neredeyse tamamına etki eden bir hareket olarak dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Cumhuriyet Ersin, "Endülüs Medeniyeti'nin Tesirleri." içinde *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, C. 4, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 509-522.

———. "Endülüs'te İlim, Âlim ve Ulema." *Doğu Batı*, S. 98 (2021): 87-105.

———. "Kurtuba (Córdoba)." <https://islamdusunceatlası.org/me kanlar/kurtuba-crdoba/108>, 09 Mayıs 2024.

Ahmed Bâbâ, Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. El-Fakih el-Hâc Ahmed b. Ömer b. Muhammed et-Tekrurî et-Tinbüktî es-Sûdânî, *Neylü'l-ibtihâc bi-ta'rîzi'd-Dibâc*. Trablus, 2000.

Alfonso X el Sabio, *Primera Cronica General Estoria de España*. ed. Ramón Menéndez Pidal. Madrid: Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, 2022.

Ay, Resul. "Ortaçağ Anadolu'sunda bilginin seyahati: Talebeler, âlimler ve dervişler." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 3 (2006): 17-53.

¹³⁸ Karlığa, "On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", 164.

- Bayram, Mikail. "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Endülüslüler." *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* IX, S. 17 (2011): 45-48.
- Cebecioğlu, Ethem. "Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (560/1165-638/1240) Hayatı ve Eserleri." *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IX, S. 21, İbnü'l-Arabî Özel Sayısı (2008): 9-25.
- ed-Dabbî, Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Ebû Ca'fer , *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire, 1967.
- Dâvûdî, Muhammed b. Alî b. Ahmed Şemsüddîn ed-Dâvûdî el-Malikî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. C. 1-2, 1433.
- Demirli, Ekrem, "Sadreddin Konevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 420-25.
- Dizer, Muammer, "Câbir b. Eflah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 532-533.
- , "İbnü'z-Zerkale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 243-245.
- Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, 11-32.
- Foz, Clara. *Le Traducteur, l'Église et le Roi (Espagne, XIIe et XIIIe Siècle)*. Ottawa: PU Ottawa, 1998.
- Gellens, Sam. "The Search For Knowledge In Medieval Muslim Societies: A Comparative Approach". içinde *Muslim Travellers*, ed. Dale F. Eickelman ve James Piscatori, 116-40. London: Routledge 2013.
- Görgün, Tahsin, "Mukaddime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, 118-120.
- el-Gubrini, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed. *Unvanü'd-Diraye fi-Men Urife mine'l-Ulema fi'l-Mieti's-Sabia bi-Becaye*. Beyrut, 1979.
- Hacci, Abdurrahman Ali. *İslamî Fetihden Gırnatanın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*. çev. Kadir Kınar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.
- Harekât, İbrahim, "Belensiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 404-405.
- Hill, Donald R. *Islamic Science and Engineering*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1993.
- Hillenbrand, Robert. "Granada". *DMA*, editör Joseph R. Strayer ve Sons Charles Scribner's, C. V, New York, 1985, 651-653
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im. *er-Ravzü'l-mi'âr fi haberü'l-aqtâr*. Beyrut, 1980.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. C. 3, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed b. Abdülmelik el-Ensârî Evsî. *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. C. 1, Tunus, 2012.
- . *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. C. 2, Tunus, 2012.
- . *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. C. 3, Tunus, 2012.
- . *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. C. 4, Tunus, 2012.
- . *ez-Zeyl ve't-tekmile li-kitâbeyi'l-Mevşûl ve's-Şıla*. C. 5, Tunus, 2012.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. C. 18. İstanbul, 2007.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-şâmine*. C. 1, Haydarabad, 1972.
- İbn Haldun (ö. 808/1406). *Mukaddime*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2007.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed Muhammed b. Muhammed Yûsuf (ö. 833/1429). *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*. C. 1, Kahire, 1351.
- . *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ'*. C. 2, Kahire, 1351.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâi el-Belensî. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*. C. 1, Lübnan, 1995.
- Irving, Thomas B., "Kurtuba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 451-453.

- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Beşkuvâl. *es-Sıla fî târihi e`immeti`l-Endelüs*. Kahire, 1955.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kudâî el-Belensî. *et-Tekmile li-Kitâbi`ş-Şıla*. C. 2, Lübnan, 1995.
- . *et-Tekmile li-Kitâbi`ş-Şıla*. C. 3, Lübnan, 1995.
- . *et-Tekmile li-Kitâbi`ş-Şıla*. C. 4, Lübnan, 1995.
- İbnü'l-Kâdî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Miknâsî ez-Zenâtî (ö. 1025/1616). *Zeylû Vefeyâti`l-a`yân*. C. 3, Kahire, 1971.
- İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf b. İbrahim eş-Şeybânî el-Kıftî. *İhbârü`l-`ulemâ` bi-ahbâri`l-hükemâ`*. Beyrut, 1426.
- Kara, Mustafa, "Mürsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 55-56.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü". *Doğu Batı*, S. 33 (2005): 159-72.
- Kennedy, Hugh. *Endülüs*. çev. Ayşenur Demir. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.
- Kılıç, Mahmud Erol, *Şeyh-i Ekber*. İstanbul: Sufi Kitap, 2011.
- Kutluer, İlhan, "İbn Seb`în". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 20, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 306-312.
- Küçüksipahioğlu, Birsnel. "Endülüs: Reconquista, Papa ve Haçlı Seferi". *Doğu Batı*, S. 98 (2021): 261-77.
- el-Makkarî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî . *Nefhu`t-tîb min guşni`l-Endelüsi`r-rafîb ve zikru vezîrihâ Lisâni`d-dîn İbni`l-Haţîb*. C. 1, Beyrut, 1997.
- . *Nefhu`t-tîb min guşni`l-Endelüsi`r-rafîb ve zikru vezîrihâ Lisâni`d-dîn İbni`l-Haţîb*. C. 2, Beyrut, 1997.
- . *Nefhu`t-tîb min guşni`l-Endelüsi`r-rafîb ve zikru vezîrihâ Lisâni`d-dîn İbni`l-Haţîb*. C. 4, Beyrut, 1997.
- . *Nefhu`t-tîb min guşni`l-Endelüsi`r-rafîb ve zikru vezîrihâ Lisâni`d-dîn İbni`l-Haţîb*. C. 7, Beyrut, 1997.
- el-Makrîzî, Takıyyüddîn. *el-Muķaffa`l-kebîr*. C. 1. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 1427.
- Müellifi Meçhul. *Crónica Latina de los Reyes de Castilla*. Editör Luis Charlo Brea. Cadiz: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cadiz, 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Anadolu'da İslam". *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, 139-193.
- . "Osmanlı Devleti ve İbn 'Arabîcilik", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 59 (2022): 1-29.
- O'Callaghan, Joseph F. *A History of Medieval Spain*. London: Cornell University Press, 1983.
- O'Callaghan, Joseph F. *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.
- Okumuş, Ejder. "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2006): 141-85.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit, "Şelebîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 493-94.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 211-25.
- . *Endülüs*. Ankara: İSAM Yayınları 2014.
- . *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- . *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- . "Gırnata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 51-57.
- . "İbn Dihye el-Kelbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 413-14.
- . "İbn Rüşd'ün Yaşadığı Asırda Endülüs". *Diyanet İlmî Dergi* 48, S. 3 (2012): 7-30.

- . “İspanya Tarihinde 'Doğululaşma' ve 'Batılılaşma' Tartışmaları: Tuleytula Örneği”. *İslâmiyât* VII, S. 3 (2004): 11-30.
- . “Mürsiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 56-58.
- . “Tuleytula”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 363-68.
- Öztunalı, Olcay. “Toledo Çevirmenler Okulu'nda Gerçekleştirilen Çalışmaların Kültürlerarası Yeri ve Önemi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 57, S. 2 (2017): 1323-39.
- Öztürk, Tuğba. “Toledo Koleksiyonu: Sebepleri ve Sonuçlarıyla İlk Oryantalist Çalışmalar”. *Milel ve Nihal* 12, S. 1 (2016): 55-80.
- Parlak, Nizamettin. “Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri”. *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi*, S. 32 (2018): 199-217.
- . *Endülüs'ün Çöküşü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları 2021.
- . “Endülüs'ün İhtişamlı Eğitim Kurumu: Kurtuba Ulu Camii”. içinde *Cami ve İlim*, Ankara, 2020, 147-56.
- . “Nasrîler Dönemi”. içinde *İslâm Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, ed. Mehmet Özdemir, C. 4, İstanbul, 2018, 237-56.
- Remiro, Mariano Gaspar. *Murcia Musulmana*. Zaragoza, 1905.
- Rodrigo Jiménez de Rada. *Historia de los hechos de España*. İsp. çev. Juan Fernandez Valverde. Madrid: Alianza Editorial, 1989.
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdullâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. C. 7. Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000.
- . *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. C. 18. Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000.
- . *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. C. 19. Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000.
- . *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. C. 22. Beyrut: Dar-ı İhyâi't-Türâsi', 2000.
- Sánchez, Francisco Franco. “La escuela médica Şarqî (ss. XI-XIV): sociedad y medicina en el Levante de al-Andalus”. *Dynamis*, S. 21 (2001): 27-54.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. C. 1, çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- Süveysî, Muhammed. “Kalesâdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 257-58.
- Şanal, Enes. “Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2, S. 2 (2019): 196-213.
- . “Endülüs Medeniyeti'nin Avrupa'ya İlmî Etkileri (1125-1284)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2023.
- . “The perception of Muhammad in scientific works prepared under the auspices of Alfonso X”. *Alfonso X: El universo político y cultural de un reinado*, Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2024, 433-440.
- Şeyban, Lütfi. *Endülüs Alimleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- . *Mudejares Sefarades*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- . *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Tahralı, Mustafa. “Muhyiddin İbn Arabî ve Türkiye'ye Tesirleri”. içinde *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara: TDV Yayınları, 1996, 75-77.
- el-UBûdî, Câsim, “İşbiliye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, 428-29.
- . “Sarakusta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 113-115.
- Uludağ, Süleyman. “İbn Haldûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1999, 538-43.
- Watt, W. Montgomery. *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.
- Yener, Ebru. “Ortaçağ'ın Aydınlik Yüzü: Endülüs”. *Doğu Batı*, S. 33 (2005): 215-27.
- Yıldız, Fatma. *İşbiliye'den Mudejar Sevilla'ya*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.

Yıldız, Şevket. “Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür ve Biliminin Avrupa’ya Geçişinde Oynadıkları Rol”. *İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, S. 13 (2009), 51-68.
Ziya Paşa. *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.